

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta
Katedra bohemistiky

**ZOBRAZENÍ ĎÁBLA V PŘEDBĚLOHORSKÉ MORALIZUJÍCÍ
LITERATUŘE**

The Representation of Devil in Moralizing Treatises published before the Battle
of White Mountain

Bakalářská diplomová práce

Markéta Ročková

Česká filologie – Historie

Vedoucí práce: Mgr. Jana Kolářová, Ph.D.

Olomouc 2015

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a uvedla v ní všechny použité prameny a literaturu.

V Olomouci 20. 4. 2015

Děkuji paní Mgr. Janě Kolářové, Ph.D., za vedení této práce, cenné rady a připomínky a zejména za vstřícnost a osobní přístup.

OBSAH

Úvod	5
1 Literárněhistorický kontext	8
1.1 Renesance a humanismus	8
1.2 Humanismus v české literatuře	9
1.3 Moralizující literatura a její potřeba	10
2 Ďábel	13
2.1 Pojmenování d'ábla	13
2.2 Ďábel v Bibli	13
2.2.1 Ďábel ve Starém zákoně	13
2.2.2 Ďábel v Novém zákoně	15
2.3 Původ d'ábla	16
2.4 Vzestup satanismu v Evropě raného novověku	17
2.5 Podoba d'ábla	19
2.6 Ďábel ve středověké literatuře	20
3 Zobrazení d'ábla v předbělohorské moralizující literatuře	22
3.1 Ďábel a zlí andělé	22
3.2 Ďábel a jeho rodina	25
3.3 Ďábel a jeho jiné podoby	28
3.3.1 Ďábel v andělské podobě	28
3.3.2 Ďábel v lidské podobě	29
3.3.3 Ďábel ve zvířecí podobě	31
3.4 „Lidový“ d'ábel	34
3.5 Ďábel jako svůdce prvních lidí	36
3.5.1 Ďábel a Eva	39
3.5.2 Ďábel jako had	40
3.6 Ďábel jako nástroj boží vůle	42
3.7 Posednutí d'áblem	44
Závěr	48
Anotace	52
Seznam použité literatury	54
Seznam použitých pramenů	56

ÚVOD

Tato práce se bude věnovat otázce zobrazení d'ábla v předbělohorské moralizující literatuře. K tomuto tématu nás přivedl zájem o období raného novověku, jež se v poslední době s rozvojem disciplín jako historická antropologie, gender studies, dějiny mentalit či dějiny každodennosti těší nebývalé pozornosti.¹ Volba problematiky motivu d'ábla v textech předbělohorských moralit byla ovlivněna obvykle panující představou, že motivy d'ábla či pekla jsou vlastní zejména barokní literatuře, a to především homiletice. My se však domníváme, a pokusíme se také dokázat, že motiv d'ábla se hojně vyskytuje rovněž ve spisech předbělohorské moralizující literatury a je výrazný jak v samotných textech, tak v exemplech.

Cílem této práce je zmapovat, jakými způsoby je reprezentován d'ábel ve vybraných dílech předbělohorské moralizující literatury. Na základě prostudované literatury byla vytvořena typologie podob d'ábla, respektive toho, jak d'ábel vystupuje v textech moralit a jaké funkce v textu plní. Hlavním zdrojem poznatků o postavě d'ábla byly synteticky zaměřené publikace o dějinách d'ábla – *Dějiny d'ábla* a *Obecné dějiny d'ábla* francouzských historiků Roberta Muchembleda a Geralda Messadiého, spolu s řadou další dílčí literatury vztahující se k tématu. Účelem této práce je analyzovat, jakým způsobem je zobrazován d'ábel v předbělohorských moralitách, nemáme tedy v úmyslu postavu d'ábla nazírat či dokonce ji problematizovat z teologických pozic, zajímá nás pouze její literární obraz.

Motiv d'ábla bude analyzován v korpusu textů česky psaných předbělohorských moralizujících spisů, jejichž výběr byl vymezen obdobím od druhé poloviny 16. století do bitvy na Bílé hoře, po níž se charakter české literatury proměňuje. Díla, v nichž bude zkoumáno, jak autoři nakládají s motivem d'ábla, jsou *Spis o zraku* Jana Blahoslava, *Věk člověka* a *Život a putování. O velikém sv. Krystoforu* Tobiáše Mouřenína, *Kupidova střela* a *Děťinský rápek* Šimona Lomnického z Budče, *Theatrum mundi minoris* Nathanaéla Vodňanského z Uračova a *Massopust* Vavřince Leandra Rvačovského. Z edičně nezpracovaných děl se jedná o *Pramen vody živé* Václava Dobřenského, *Theatrum divinum* Matouše Konečného

¹ Richard van Dülmen uvádí, že tyto disciplíny volí témata z raného novověku především ze dvou důvodů. Prvním je příhodná hustota pramenů, která umožňuje badateli prostudovat potřebný výsek materiálu, aniž by ztratil celkový pohled. Druhým důvodem je, že raný novověk je období, kdy se tradiční vývoj a moderní trendy stýkají takovou měrou, že je možné dobrat se jednoznačných výsledků. DÜLMEN, R. van: *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*. Praha 2002, s. 51.

a *Třinácte tabulí věku lidského* Bartoloměje Paprockého z Hlahol.² Dále jsme vycházeli z děl *Čest a nevina pohlaví ženského*, *O svornosti manželské* Jana Rosacia Sušického, *Knížka o ctnosti anjelské* Havla Žalanského Phaëtona vydaných v edici *Žena není přišera, ale nejmilejší stvoření Boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku* a *Zahrada panenská* Daniela Hussonia Pacovského, *Rozkoš a zvule panenská* od Adama Klemense Plzeňského, *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti* Lukáše Martinovského a *Ku poctivosti a k potěšení počestnému pohlaví ženskému* Havla Žalanského Phaëtona dostupných v edici *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*.

Na začátku práce se seznámíme s literárněhistorickým kontextem předbělohorské doby, tj. s renesancí a humanismem a s jejich odrazem a specifickými rysy v české literatuře. Dále se zaměříme na moralizující literaturu a její potřebu v této době. Ve druhé kapitole nazvané *Ďábel* se soustředíme obecně na postavu d'ábla. Pojednáme o jménech, jimiž byl d'ábel nazýván, a shrneme, jakým způsobem d'ábel vystupuje v Biblii, o niž se nutně opírali všichni autoři předbělohorských moralizujících spisů. Následně budou nastíněny pohledy na původ d'ábla v křesťanském a vědeckém pojetí. Ďábel nebyl v evropské kultuře neměnným prvkem, proto se zaměříme na způsob vnímání d'ábla a jeho změny, jež proběhly na počátku raného novověku. Výskyt motivu d'ábla má v české literatuře jistou tradici, proto bude v závěru této kapitoly nastíněno, ve kterých dílech středověké literatury se postava d'ábla vyskytuje.

Kapitola *Zobrazení d'ábla v předbělohorské moralizující literatuře* se již bude věnovat samotnému tématu práce, tedy způsobům, jakými je reprezentován d'ábel v předbělohorské moralizující literatuře. Podíváme se na to, jak v textech figurují větší počty d'áblů, jak je autory pojímána představa d'áblovy rodiny a jakou má funkci. Dále se zaměříme na to, v jakých jiných podobách se d'ábel vyskytuje a za jakým účelem. Představíme, jak se v morálkách odráží pojetí d'ábla vycházející z lidové kultury, následně se zaměříme na d'ábla v pozici svůdce prvních lidí. Poté pojednáme o d'áblovi v roli vykonavatele boží vůle; jako poslední z námi určených typů bude d'ábel, který posedá člověka.

² Texty těchto děl jsou transkribovány podle zásad stanovených Jiřím Daňhelkou v textu *Směrnice pro vydávání starších českých textů*. DAÑHELKA, J.: *Směrnice pro vydávání starších českých textů*. In: Husitský Tábor, 8, 1985.

V závěru shrneme dílčí závěry naznačené v kapitolách věnujících se stanoveným typům d'ábla. Zhodnotíme, o co se autoři u pojetí stanovených typů opírali, a porovnáme četnost výskytu a oblibu motivu d'ábla u jednotlivých děl a autorů. Rovněž se pokusíme zhodnotit, jakou funkci motiv d'ábla v textech plnil.

1 LITERÁRNĚHISTORICKÝ KONTEXT

1.1 Renesance a humanismus

Pojem renesance má řadu významů, obvykle se jím chápe celá epocha následující po středověku a předcházející baroku, případně manýrismu či klasicismu. Jako pojmenování uměleckého směru bylo označení renesance poprvé použito roku 1550 italským umělcem Giorgiem Vasarim.³ Renesance byla chápána jako úsilí o všestranný rozvoj člověka v jeho pozemské existenci a zasahovala komplexně do kulturního, politického i ekonomického života.⁴

Počátky renesance jsou spjaty s oblastí Itálie, kde se v prostředí některých městských států od konce 13. století vytvářely podmínky pro rozvoj nové kultury, která byla odlišná od kultury středověké. Svou roli v jejím formování sehrály památky dochované z antiky – antika všeobecně sloužila jako vzor, obrození antiky se stalo požadavkem řady učenců a umělců (odtud také název renesance, italsky *rinascimento*, francouzsky *renaissance*, znamenající znovuzrození).⁵ Nešlo však jen o prosté „znovuzrození“ starší kultury a její napodobování, novému úsilí byla starověká tradice spíše oporou, inspirací a podnětem k „objevování světa a člověka“. Nové tendence vytvářely předpoklady, o které se opírala další práce vědecká, politická, školská i literární, a postupně se šířily i do dalších zemí, kde se začaly specificky rozvíjet. V oblasti střední Evropy, zejména v českých zemích a Německu, se renesanční podněty střetly s reformací a vedly ke vzniku osobité syntézy.⁶

Humanismus je v obecném smyslu chápán jako myšlení a jednání, které považuje člověka za osobnost s právem na všestranný rozvoj svých sil a schopností a které prosazuje rovnocenné a spravedlivé vztahy mezi lidmi. V kontextu období renesance vyjadřuje humanismus představu o náplni a cíli vzdělání. Výchova se v jeho pojetí měla zabývat věcmi lidskými a vést k jejich důkladnějšímu poznání a rozvoji, do popředí se dostával zájem o člověka, který toto období výrazně odlišoval od středověkého zájmu o Boha.⁷

³ KOPECKÝ, M.: *Český humanismus*. Praha 1988, s. 1–2.

⁴ GALÍK, J. a kol.: *Panorama české literatury. Literární dějiny od počátků do současnosti* (dále jen *Panorama*). Olomouc 1994, s. 59.

⁵ KOPECKÝ, M.: *Český humanismus*. Praha 1988, s. 1.

⁶ DAÑHELKA, J. a kol.: *Dějiny české literatury*. I. díl. *Starší česká literatura* (dále jen *Dějiny české literatury*). Praha 1959, s. 284.

⁷ KOPECKÝ, M.: *Český humanismus*. Praha 1988, s. 1.

1.2 Humanismus v české literatuře

Do českých zemí se renesanční a humanistické podněty dostávaly se zpožděním v důsledku husitství, které pohlíželo na nový směr s nedůvěrou.⁸ Teprve na konci 15. století se začaly nové tendence více uplatňovat. Humanismus byl ovšem přijat mnohem příznivěji než renesance⁹ – rozverná a mravně uvolněná renesanční literatura se střetávala s husitskou tradicí a soudobými podněty reformace a nenašla v českém prostředí přílišné uplatnění. O české literatuře tohoto období se proto hovoří jako o humanistické.¹⁰

Většina českých humanisticky orientovaných autorů pocházela z měšťanského prostředí¹¹ a byla univerzitně vzdělaná. Měšťanstvo a inteligence kladly důraz na význam literatury pro rozvoj poznání a individuálních schopností člověka, zájem autorů nebyl již obrácen jen k náboženským otázkám, ale zaměřoval se i na doposud opomíjené hodnoty pozemského života. To ovšem neznamenalo odklon od náboženských kritérií jako základní složky soudobé ideologie, naopak právě v českých zemích pod vlivem reformačního a později protireformačního úsilí hrála stále významnou úlohu a měla nadále – vedle nově se uplatňujících kritérií světských – podíl na utváření životních názorů a literární práci.¹²

Za hlavní úkol humanistického literáta bylo považováno povznášení a vzdělávání čtenáře, autor tak musel „každé vlastní slovo zodpovědně vážit a nazírat na něj skrze již hotové a osvědčené myšlenkové a formální systémy, které představovaly měřítko hodnot“.¹³ Stejně jako ve středověku autorovi nešlo o zpracování nových témat, naopak toužil formálně i myšlenkově napodobit vzor. Tím byla nejčastěji díla antických a raně středověkých autorit, jejich myšlenky

⁸ ČORNEJ, P. – BARTLOVÁ, M.: *Velké dějiny zemí Koruny české*. VI. díl. 1437–1526. Praha – Litomyšl 2007, s. 608–609.

⁹ GALÍK, J. a kol.: *Panorama*. Olomouc 1994, s. 59.

¹⁰ RADA, I. a kol.: *Dějiny zemí Koruny české*. I. díl. *Od příchodu Slovanů do roku 1740* (dále jen *Dějiny zemí Koruny české*). Praha – Litomyšl 1995, s. 206, 248–251.

¹¹ Za vlády Habsburků sice dochází v českých zemích k oslabení hospodářských a politických pozic měšťanstva, pro měšťany se ale nabízela právě možnost seberealizace v kulturních aktivitách. Viz VOREL, P.: *Velké dějiny zemí Koruny české*. VII. díl. 1526–1618. Praha – Litomyšl 2005, s. 322.

¹² DAÑHELKA, J. a kol.: *Dějiny české literatury*. Praha 1959, s. 285.

¹³ SLÁDEK, M.: *Tvůrce literárních děl* (dále jen *Tvůrce*). In: BŮŽEK, J. – KRÁL, P.: *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007, s. 382.

a výroky představovaly rozhodující argument, stejně jako exempla, která byla čteně využívána.¹⁴

Humanistická literární produkce v českých zemích se rozdělovala na proud latinský a český, každý z nich plnil vzhledem ke svému rozšíření a publiku jinou společenskou funkci.¹⁵ Latinská tvorba kvantitativně narostla zejména během 16. století, převažovala v ní konvenční tvorba příležitostná a objevoval se v ní až přezíravý postoj k méně vzdělaným či nevzdělaným vrstvám, představitelé této větve humanismu směřovali k exkluzivnosti své tvorby omezené na úzký kruh vzdělanců¹⁶ – úkol povznášet a vzdělávat čtenáře proto tato literární produkce naplňovala jen okrajově.¹⁷

Ve druhé polovině 16. století a na počátku 17. století tak vzrůstal význam a produkce jazykově české literatury, která mohla působit na širší měšťanské vrstvy.¹⁸ O zvyšování hodnot české literární tvorby se usilovalo přímo programově, postupně v ní rostla snaha obsáhnout všechny úkoly, které byly na literaturu kladeny, a překonat tak výlučnost některých oblastí latinské literatury. Spolu s tím také vzrůstal zájem o šíření literatury mezi vrstvy, které se dosud nemohly plně podílet na její tvorbě.¹⁹

1.3 Moralizující literatura a její potřeba

V předbělohorské době docházelo k všeobecnému nárůstu moralizující literatury.²⁰ Důvod je možné spatřovat v tom, že české kulturní prostředí pod vlivem husitských tradic a reformace modifikovalo renesanční model v jeho svébytnou podobu zdůrazňující zvláště hodnoty morální a poznávací.²¹ Peter Burke poznamenává, že snaha očistit společnost a kulturu od „nemorálnosti“ a projevů „pohanství“, jež v této době zavládla, souvisela do značné míry právě s protestantskou a katolickou

¹⁴ SLÁDEK, M.: *Tvůrce*. In: BŮŽEK, J. – KRÁL, P.: *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007, s. 378–384.

¹⁵ DAŇHELKA, J. a kol.: *Dějiny české literatury*. Praha 1959, s. 289.

¹⁶ Tamtéž, s. 284–286.

¹⁷ SLÁDEK, M.: *Tvůrce*. In: BŮŽEK, J. – KRÁL, P.: *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007, s. 382.

¹⁸ Tamtéž, s. 382.

¹⁹ DAŇHELKA, J. a kol.: *Dějiny české literatury*. Praha 1959, s. 287–289.

²⁰ Tamtéž, s. 350.

²¹ GALÍK, J. a kol.: *Panorama*. Olomouc 1994, s. 59–60.

reformací.²² Dalším faktorem přispívajícím ke zvýšení produkce moralistních spisů byly pocity celkové nejistoty a nestability, které se objevovaly od poloviny 16. století a které byly vyvolány neuspokojivou situací v Evropě. Navázání kontaktů Evropy s dalšími světadíly, konflikt mezi katolíky a protestantskou reformací, střety stavovské monarchie a rodícího se absolutismu, změněný model vesmíru i neustálá hrozba osmanského nebezpečí rozrušily odvěký středověký řád a rozkolísaly i renesanční a humanistické ideály. Rozpad tradičního obrazu světa se odrážel v nejistotě jedince i celých společenských skupin.²³

Podle Jana Malury se dobová moralizující literatura nezaměřovala pouze na určitou sociální vrstvu. Moralizující spisy představovaly určitý model literární tvorby, který mohl být využit různými sociálními vrstvami – všechny totiž byly předmětem působení v oblasti spirituality a praktické morálky. Přesto se Malura domnívá, že hlavním recipientem tohoto druhu literatury byl měšťan a v nemalém počtu případů i žena-měšťanka.²⁴

Produkce moralizující literatury reagovala na představu o úpadku morálních hodnot ve společnosti²⁵ – v řadě moralit z této doby se tak setkáváme s pro pozdní humanismus typicky pesimistickým, až apokalyptickým pohledem na společnost, která je zkažená a o poskytované rady vlastně ani nemá zájem.²⁶ Myšlenkovým východiskem autorů moralizujících spisů bylo jednak přesvědčení o rovnosti všech lidí před Bohem a o jejich hříšnosti, jednak víra ve spravedlnost v podobě trestu či odměny po smrti.²⁷ Základní autoritou, o níž se autoři moralizující literatury opírali, byla křesťanská tradice a Bible. K biblickému textu se autoři často obraceli formou exempel, která didaktický výklad nejen zdůrazňovala, ale zároveň jej činila poutavějším. Vedle toho se v moralitách zcela přirozeně objevují odkazy na antické učence a postavy a příběhy z antických dějin.

²² BURKE, P.: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005, s. 230.

²³ RADA, I. a kol.: *Dějiny země Koruny české*. Praha – Litomyšl 1995, s. 203, 208.

²⁴ MALURA, J.: *Žánrová hybridizace v české literatuře 16. a 17. století*. In: MALURA, J. (ed.): *Žánrové aspekty starší literatury*. Ostrava 2010, s. 116–117.

²⁵ GALÍK, J. a kol.: *Panorama*. Olomouc 1994, s. 61–62.

²⁶ KOLÁŘOVÁ, J.: *Několik pohledů na tematizaci dítěte a výchovy v literatuře pozdního humanismu*. *Bohemica Litteraria*, 15, 2012, č. 1, s. 12.

²⁷ DAÑHELKA, J. a kol.: *Dějiny české literatury*. Praha 1959, s. 350.

Snahy o poučení a nápravu života vycházely z představy, že „jaký je lidský život, taková bude jeho eschatologická existence“.²⁸ V předbělohorských moralizujících spisech býval na poslední věci člověka kladen obzvláštní důraz – eschatologické motivy se v nich musely nutně objevit, neboť dodávaly celé moralizující tendenci na vážnosti a fungovaly jako ten nejpádňější argument pro nutnost nápravy lidského jednání.

²⁸ KOLÁŘOVÁ, J.: *Projevy literárního manýrismu v předbělohorských moralitách*. Bohemica Olomucensia, 1, 2009, č. 1, s. 12.

2 ĎÁBEL

2.1 Pojmenování d'ábla

Označení d'ábel pochází z řeckého *diábolos* (lat. *diabolus*), což znamená „ten, který rozděljuje“. Pojmenování démon vychází z řeckého *daimon* (lat. *daemon*) označující původně dobré nebo zlé duchy, kteří byli prostředníky mezi bohy a lidmi. Dále bývá d'ábel nazýván Satan, což je odvozen z termínu *ha-satan*, který v hebrejštině znamenal „žalobce“, nebo také jménem Lucifer (Světloňoš), nejzářivější z andělů, jež mu zůstalo i po jeho pádu. Pro označení d'ábla se dále užívaly také výrazy jako zlý duch, nečistý duch, padlý anděl, nepřítel či protivník, ale i specifická jména jako Belzebub, Baal, Belial, Behemoth, Leviathan či Asmodeus.²⁹

2.2 Ďábel v Bibli

Představa d'ábla se v křesťanství vyskytuje od jeho počátků, byla převzata z židovské tradice.³⁰ Existenci a podobu d'ábla v obou náboženstvích dokládá Bible. Ve Starém zákoně se setkáváme s judaistickou představou d'ábla, v Novém zákoně potom již s jeho podobou charakteristickou pro křesťanství. Postava d'ábla se tedy objevuje v obou částech Bible, setkáváme se s ní v podstatě od První knihy Mojžíšovy až po Zjevení Janovo.

2.2.1 Ďábel ve Starém zákoně

V knize Genesis se vypráví příběh o stvoření člověka, kterého Bůh postavil do rajské zahrady. Uprostřed zahrady rostl strom poznání dobrého a zlého, ze kterého měl člověk zapovězeno jíst. Bůh stvořil z člověka také ženu, tu ale pokoušel had – ujišťoval ji, že když s Adamem pojedí ze stromu poznání dobra a zla, nezemřou, ale otevřou se jim oči a budou jako Bůh znát dobré i zlé, čímž se mu postaví na roveň: „Nejzchytralejší ze vší polní zvěře, kterou Hospodin Bůh učinil, byl had. Řekl ženě: ‚Jakže, Bůh vám zakázal jíst ze všech stromů v zahradě?‘ Žena hadovi odvětila: ‚Plody ze stromů v zahradě jíst smíme. Jen o plodech ze stromu, který je uprostřed zahrady, Bůh řekl: »Nejezte z něho, ani se ho nedotkněte, abyste nezemřeli.« Had ženu ujišťoval: ‚Nikoli, nepropadnete smrti. Bůh však ví, že v den,

²⁹ BASCHET, J.: *Ďábel*. In: LE GOFF, J. (ed.): *Encyklopedie středověku*. Praha 2014, s. 109.

³⁰ MESSADIÉ, G.: *Obečné dějiny d'ábla*. Praha 1996, s. 386.

kdy z něho pojíte, otevřou se vám oči a budete jako Bůh znát dobré i zlé.“³¹ Přestože není had z ráje vysloveně označen jako Satan, jedná se již o jeho náznak. Podle Geralda Messadiého byl příběh Genese převzat z Mezopotámie, ale právě had jakožto předobraz Satana v něm představoval originální prvek.³²

Postava d'ábla se dále objevuje v knize Jób: „Nastal pak den, kdy přišli synové Boží, aby předstoupili před Hospodina; přišel mezi ně i satan. Hospodin se satana zeptal: ‚Odkud přicházíš?‘ Satan Hospodinu odpověděl: ‚Procházel jsem zemi křížem krážem.‘ Hospodin se satana zeptal: ‚Zdalipak sis všiml mého služebníka Jóba? Nemá na zemi sobě rovného.‘“³³ Satan zde nevystupuje jako zapřisáhlý nepřítel Boha, Bůh s ním rozmlouvá a dokonce mu dovolí, aby Jóba trápil a vyzkoušel jeho bezúhonnost. Podle Messadiého judaismus nepojímal ani Satana, ani démony jako nepřátele Hospodina, byli spíše jeho služebníky a vykonavateli jeho vůle.³⁴

Své tvrzení Messadié dokládá rovněž příkladem z První královské knihy, kde prorok Míkajáš říká: „Viděl jsem Hospodina, sedícího na trůně. Všechny nebeské zástup stál před ním zprava i zleva. Hospodin řekl: ‚Kdo zláká Achaba, aby vytáhl a padl u Rámotu v Gileádu?‘ Ten říkal to a druhý ono. Tu vystoupil jakýsi duch, postavil se před Hospodina a řekl: ‚Já ho zlákám.‘ Hospodin mu pravil: ‚Čím?‘ On odpověděl: ‚Vyjdu a stanu se lživým duchem v ústech všech jeho proroků.‘ Hospodin řekl: ‚Ty ho zlákáš, ty to dokážeš. Jdi a učiň to!‘“³⁵ V obou případech vystupuje Satan jako součást nebeské rady, je služebníkem božím ochotným plnit Hospodinovy záměry.³⁶

Představa Satana jako zapřisáhlého a věčného nepřitele Boha byla tedy původnímu judaismu cizí – nová podoba se formovala až od 3. či 2. století př. n. l. pod iránskými a mezopotámskými vlivy, k její výpůjčce došlo zejména z politických důvodů.³⁷

³¹ Genesis 3, 1–5.

³² MESSADIÉ, G.: *Obecné dějiny d'ábla*. Praha 1996, s. 373–377.

³³ Jób 1, 6–8.

³⁴ MESSADIÉ, G.: *Obecné dějiny d'ábla*. Praha 1996, s. 378–379.

³⁵ První královská 22, 19–22.

³⁶ MESSADIÉ, G.: *Obecné dějiny d'ábla*. Praha 1996, s. 378–379.

³⁷ Tamtéž, s. 386–396.

2.2.2 Ďábel v Novém zákoně

V Novém zákoně ďábel vystupuje již ve své nové podobě jako nepřítel Boha, ztělesnění zla. Opakovaně bývá zdůrazňován konflikt mezi ním a nebeskými mocnostmi.³⁸ V Markově, Matoušově a Lukášově evangeliu se vypráví, že Ježíš byl vyveden na poušť a pokoušen ďáblem. Matouš a Lukáš dále popisují trojí pokušení, kterému byl Ježíš vystaven. Poté, co se v poušti čtyřicet dní a čtyřicet nocí postil, začal jej ďábel pokoušet – vybízela ho, aby proměnil kamení v chleba, nebo jej vzal na vrcholek chrámu a přesvědčoval ho, aby skočil dolů, neboť andělé jej zachytí. Do třetice nabídl Ježíši vládu nad všemi královstvími světa, pokud se mu pokloní. Ježíš ale pokušení nepodleh a „v té chvíli ho ďábel opustil, a hle, andělé přistoupili a obsluhovali ho“.³⁹

Dále v evangeliích můžeme nalézt mnohé zmínky o vymítání zlých duchů Ježíšem. Ježíš se například setkává se dvěma posedlými, kteří byli velmi nebezpeční pro své okolí. Když spatřili Ježíše, dali se do křiku: „Co je ti po nás, Synu Boží? Přišel jsi nás trápit, dříve než nastal čas?“⁴⁰ Zlí duchové prosili, aby jim dovolil vejít do nedalekého stáda vepřů: „Tu vyšli a vešli do vepřů; a hle, celé stádo se hnalo střemhlav do srázu do moře a zahynulo ve vodách.“⁴¹ V řadě případů je s posedlostí ztotožňována nemoc: „Když odcházeli, přivedli k němu [Ježíši] němého člověka, posedlého zlým duchem. A zlý duch byl vyhnán a němý mluvil.“⁴² „Když přišli k zástupu, přistoupil k němu [Ježíši] jeden člověk a na kolenou prosil: ‚Pane, smiluj se nad mým synem, neboť je náměsíčný a je na tom zle: často padá do ohně a často do vody.‘ [...] Ježíš mu pohrozil, a zlý duch z něho vyšel; a od té chvíle byl chlapec zdrav.“⁴³

V Lukášově evangeliu se vypráví, že Ježíš před svým zatčením na hoře Olivetské pronesl: „Šimone, Šimone, hle, satan si vyžádal, aby vás směl tříbit jako pšenici.“⁴⁴ Tato představa opět odpovídá starozákonní podobě ďábla jako služebníka

³⁸ BASCHET, J.: *Ďábel*. In: LE GOFF, J. (ed.): *Encyklopedie středověku*. Praha 2014, s. 108.

³⁹ Matouš 3, 11.

⁴⁰ Tamtéž 8, 29.

⁴¹ Tamtéž 8, 32.

⁴² Tamtéž 9, 32–33.

⁴³ Tamtéž 17, 14–18.

⁴⁴ Lukáš 22, 31.

božího – váhání mezi touto a novou podobou d'ábla jako nepřítele Boha přetrvávalo mezi křesťany až do příchodu církevních otců.⁴⁵

S d'ablem se můžeme setkat také ve Zjevení Janově, kde vystupuje v podobě draka. V této knize je popsán pád Satana a jeho následovníků z nebe: „A strhla se bitva na nebi: Michael a jeho andělé se utkali s drakem. Drak i jeho andělé bojovali, ale nezvítězili, a nebylo již pro ně místa v nebi. A veliký drak, ten dávný had, zvaný d'ábel a satan, který sváděl celý svět, byl svržen na zem a s ním i jeho andělé. [...] Běda však zemi i moři, / neboť sestoupil k vám d'ábel, plný zlosti, / protože ví, jak málo času mu zbývá.“⁴⁶

Líčena je také porážka d'ábla a nastolení tisícileté říše: „Tu jsem viděl, jak z nebe sestupuje anděl, který má v ruce klíč od propasti a veliký řetěz. Zmocnil se draka, toho dávného hada, toho d'ábla a satana, na tisíc let jej spoutal, uvrhl do propasti, uzamkl ji a zapečetil, aby již nemohl klamat národy, dokud se nedovrší těch tisíc let.“⁴⁷ Poté bude Satan propuštěn a bude znovu bojovat, ale nezvítězí: „Jejich svůdce d'ábel byl uvržen do jezera, kde hoří síra a kde je již dravá šelma i falešný prorok. A budou trýznění dnem i nocí na věky věků.“⁴⁸

2.3 Původ d'ábla

Křesťanství od dob církevních otců řešilo problém zla a jeho původu tvrzením, že Satan byl zpočátku jedním z nejvýznamnějších andělů, ale vzbouřil se proti Bohu a do své vzpoury zatahl i jiné anděly.⁴⁹ Přitom bylo vždy zdůrazňováno, že d'ábel a další padlí andělé byli stvořeni jako dobří, špatnými se stali ze své vůle, nikoli ze své přirozenosti.⁵⁰ Vedle výše uvedené ukázky ze Zjevení se odkazovalo k textu z knihy Izajášovy, který ovšem v původním významu hovoří o pádu babylonského krále:

Jak jsi spadl z nebe, třpytivá hvězdo, jitřenky synu!
Jak jsi sražen k zemi, zotročovateli pronárodů!

⁴⁵ MESSADIÉ, G.: *Obecné dějiny d'ábla*. Praha 1996, s. 414.

⁴⁶ Zjevení 12, 7–12.

⁴⁷ Tamtéž 20, 1–3.

⁴⁸ Tamtéž 20, 10.

⁴⁹ MESSADIÉ, G.: *Obecné dějiny d'ábla*. Praha 1996, s. 414.

⁵⁰ BASCHET, J.: *Ďábel*. In: LE GOFF, J. (ed.): *Encyklopedie středověku*. Praha 2014, s. 110.

A v srdci sis říkal: ,Vystoupím na nebesa,
vyvýším svůj trůn nad Boží hvězdy,
zasednu na Hoře setkávání na nejzazším Severu.
Vystoupím na posvátná návrší oblaků, s Nejvyšším se budu měřit.‘
Teď jsi svržen do podsvětí, do nejhlubší jámy!⁵¹

Messadié vysvětluje vznik d'ábla nenábožensky, jeho původ hledá v náboženské reformě védismu, kterou na přelomu 7. a 6. století př. n. l. provedl Zarathuštra v oblasti Íránu. Zarathuštru považuje v podstatě za zakladatele prvního monoteismu – výsledkem jeho reformy bylo zjednodušení původního panteonu, z něhož zbyl jediný bůh hodný uctívání, Ahura Mazda. Jeho protějškem byl Ahriman, Ničivý duch, bůh Zla. U této dvojice božstev bylo poprvé jasně rozlišeno dobro a zlo, vznikl tak přísný dualismus. Právě v Ahrimanovi Messadié vidí prvního jednoznačného boha zla, prvního d'ábla, v němž zároveň nachází kořeny „našeho“ d'ábla, neboť nové íránské náboženství mělo značný vliv na pozdní judaismus, ze kterého křesťanství vzešlo.⁵²

2.4 Vzestup satanismu v Evropě raného novověku

Démonologie se vedle angelologie rozvíjela v podstatě od počátků křesťanství, byla ale dlouhou dobu především vědeckou otázkou týkající se úzké vrstvy teologů. Robert Muchembled proto konstatuje, že d'ábel do naší kultury vstoupil až kolem 12. či 13. století.⁵³ Ovšem teprve nástup moderní doby byl v Evropě provázen neuvěřitelným strachem z d'ábla, kterému se společnost na dlouho nebyla schopna bránit. Renesance sice převzala pojetí a zobrazení d'ábla ze středověku, zasloužila se ale o jeho nebývalé rozšíření, tuto změnu dokládá mimo jiné vznik obrovského množství obrazů pekla či znázornění nástrah a pokušení, jež d'ábel bez ustání vytváří

⁵¹ Izajáš 14, 12–15.

⁵² MESSADIÉ, G.: *Obecné dějiny d'ábla*. Praha 1996, s. 131–140.

⁵³ MUCHEMBLE, R.: *Dějiny d'ábla*. Praha 2008, s. 20–24.

k zatracení lidstva.⁵⁴ K šíření obavy z ďábla i morbidní přitažlivosti satanismu významně přispělo divadlo a zejména knihtisk.⁵⁵

Strach z ďábla vrcholil v Evropě mezi lety 1575–1625 a byl charakteristický především pro nejvyšší společenské kruhy, ze kterých pocházeli teologové, právníci, spisovatelé, ale i panovníci. Je tedy třeba přehodnotit představy temného středověku a renesance jako osvobození člověka, protože to byl právě vzdělaný „západní“ člověk na počátku novověku, který se ocitl „uprostřed světa, kde Satan neustále klade nové léčky“.⁵⁶ Renesance byla osvobozením jen pro hrstku vzdělanců, ve většině příslušníků elity způsobila pocity slabosti a křehkosti vůči hříšnému pokušení a silám smrti – pocity, jež našly své vyjádření a zdůvodnění v obrazu všemohoucího Satana a řady jím nastražených lstí, které byly pocíťovány jako všudypřítomné.⁵⁷

Strach z ďábla byl spojován s dobovým očekáváním konce světa. Zvýšená aktivita Satana a jeho pomocníků byla vysvětlována blížící se katastrofou v podobě apokalypsy – ďábel věděl, že má již málo času, a proto zahájil svůj poslední útok.⁵⁸

Vedle mimořádně mocného Satana figurovali v představách lidí i jeho služebníci, celé zástupy andělů zla poslušných svému vůdci. Satan jako „vládce tohoto světa“ měl moc pohybovat věcmi, přenášet svou sílu na služebníky, ale především působit na lidské smysly – mohl tedy člověku vnuknout jakoukoli představu, například ženám, že cestují na koštěti na čarodějnický sabat. Ďábel usiloval člověka pokoušet i trápit, mohl mu nahánět hrůzu ve snech a způsobovat vidiny v době bdění. Mohl napadat jak pozemské statky, tak i samo tělo – člověka mohl dokonce posednout a vnitřně jej rozpoltit.⁵⁹ Přestože se vždy věřilo, že Satan je podřízen Bohu a lidi trápí jen s jeho svolením,⁶⁰ měl nad světem značnou moc. Člověk, jemuž ďábel toužil neustále škodit, se proti němu jevil jako nicotný.⁶¹

⁵⁴ DELUMEAU, J.: *Strach na Západě ve 14.–18. století. Obležená obec*. II. díl. *Vládnoucí kultura a strach* (dále jen *Strach na Západě*). Praha 1999, s. 54–57. Svého vrcholu dosahují tyto obrazy v díle Hieronyma Bosche. Viz MUCHEMBLED, R.: *Dějiny ďábla*. Praha 2008, s. 43.

⁵⁵ DELUMEAU, J.: *Strach na Západě*. Praha 1999, s. 59–61.

⁵⁶ Tamtéž, s. 58.

⁵⁷ Tamtéž, s. 64, 78.

⁵⁸ Tamtéž, s. 60.

⁵⁹ Tamtéž, s. 58, 69.

⁶⁰ Křesťanství sice vykládalo svět jako místo zápasu mezi Bohem a Satanem, nebylo ovšem dualistickým náboženstvím. Naopak se snažilo vymezit vůči dualistickým herezím,

Od hrozivější podoby d'ábla, která byla produktem teologických úvah, se odlišovala groteskní představa démona v lidové kultuře. V jejím pojetí byl čert „veselým ambivalentním představitelem neoficiálních hledisek, svatosti naruby, ztělesněním materiálně tělesného ‚dole‘ atp.“, nebylo v něm nic strašného ani cizího.⁶² Neměl vyhraněný vztah k dobru či zlu, byl spíše směšným strašidlem a člověk jej mohl snadno přemoci a ovládnout – takový čert je znám dodnes z mnoha pohádek.⁶³ Představa „hloupého“ d'ábla, kterého je možné přelstít, zdůvěřňovala vztah s nadpřirozenem a účinně omezovala strach, který mohlo nahánět.⁶⁴ Vzdělaná elita ovšem cítila potřebu předvést prostřednictvím kázání, katechismů či řady démonologických spisů nevzdělaným lidem „skutečnou“ povahu d'ábla.⁶⁵

2.5 Podoba d'ábla

Ďábel byl až do konce středověku nevyhraněnou postavou, do jeho podoby se často promítaly pohanské pověry, které z povědomí lidí mnohdy zcela nevymizely, neboť křesťanství je spíše pozvolna asimilovalo a překrývalo novým významem, nežli by se je pokoušelo beze zbytku vymýtiti.⁶⁶ Ďábel na sebe mohl brát zvířecí podobu, jednou z jeho nejoblíbenějších forem byl kozel nebo had, kočka či moucha, byl také schopen zjevovat se v nejrůznějších lidských podobách.⁶⁷ Démon byl často znázorňován s rohy, koží srstí po celém těle, mohutným pyjem či velkým nosem a šířil sirný zápach. Převažovala u něj černá barva, což odpovídalo symbolice nejen křesťanských civilizací, ale mohl být také červený či dokonce zelený. Přestože měl d'ábel schopnost vyskytovat se kdykoli a kdekoli, byl spojován především s nocí, s chladnými a opuštěnými místy a nočními zvířaty. Ze světových stran dával přednost severu, vnímanému jako sféra chladu a tmy. Ďábel s oblibou pokoušel živé

např. manicheismu či katarství. Křesťanské učení vždy považovalo Boha za pána všeho, d'ábel byl jím stvořený a jemu podřízený. BASCHET, J.: *Ďábel*. In: LE GOFF, J. (ed.): *Encyklopedie středověku*. Praha 2014, s. 108. Oporu pro tvrzení, že d'ábel sužuje člověka jen se souhlasem Boha, nacházeli teologové v příběhu o Jóbovi. DELUMEAU, J.: *Strach na Západě*. Praha 1999, s. 67.

⁶¹ DELUMEAU, J.: *Strach na Západě*. Praha 1999, s. 69.

⁶² BACHTIN, M. M.: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha 2007, s. 48.

⁶³ DELUMEAU, J.: *Strach na Západě*. Praha 1999, s. 65–69.

⁶⁴ MUCHEMBLED, R.: *Dějiny d'ábla*. Praha 2008, s. 27.

⁶⁵ DELUMEAU, J.: *Strach na Západě*. Praha 1999, s. 67.

⁶⁶ Srov. BURKE, P.: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005, s. 221–234.

⁶⁷ BASCHET, J.: *Ďábel*. In: LE GOFF, J. (ed.): *Encyklopedie středověku*. Praha 2014, s. 110.

lidi, především ženy a hříšníky, zároveň se do jeho postavy otiskovaly rysy pohanských bohů zemřelých.⁶⁸

Od 14. století se začínají ve velké míře zdůrazňovat negativní a strašlivé rysy d'ábla. Satan je zobrazován jako giganticky velký, často sedící či požírající hříšníky, zvláště je jeho bestialita a strašlivost. Dříve se d'ábel jevil spíše jako znetvořený člověk, nově byl prezentován jako nelidská síla, ničivý král, ale také jako nepolapitelná bytost schopná převtělit se do podoby zvířete či křížence a vplížit se do každého živého těla. Představa nadlidského a strašlivého Satana byla stvořena učenci a šířena umělci, spisovateli a duchovními při kázáních – ti všichni navozovali strach z d'ábla u měšťanů a nevzdělaných lidí. D'áblova děsivá podoba byla tudíž rozmnožována a umísťována na místa, kde ji lidé mohli neustále vidět, slyšet nebo o ní číst.⁶⁹

2.6 D'ábel ve středověké literatuře

Motiv d'ábla se vyskytuje již ve středověké literatuře. Tomuto tématu se mj. podrobně věnuje bakalářská práce s názvem *Postava d'ábla ve starší české literatuře*. Postavu d'ábla nachází autorka například ve sbírce exemplů *Olomoucké povídky*, kde Satan často vystupuje jako svůdce, vrah či zloděj a obvykle je za své hříchy potrestán.⁷⁰ Například v exemplu *Tuto se píše rozprávka velmi pěkná o jedné babě čarodějně, jenž bieše horšie než črt, a ta jest manžely dobré v nenávist uvedla* d'ábel usiluje rozhádat šťastné manželství, ale nedaří se mu, a proto zaplatí zlé ženě, aby manželé rozhádala. Žena tak lstí učiní a muž zabije sebe i svou ženu, d'ábel je ovšem krutostí zlé ženy zděšen a ihned ji odnáší do pekla.⁷¹

Dále se s postavou d'ábla setkáváme v *Jiříkově vidění*. Šlechtic Jiřík za svého života velmi hřešil, ale navštívil jej Duch svatý a vybízel ho k pokání. Jiřík vyslyšel jeho radu a rozhodl se putovat po klášterech, ve sklepení jednoho z nich měl vidění – procházel očištěm, peklem a rájem a cestou potkal mimo jiné radu d'áblů.⁷² Satan se objevuje rovněž v legendách, například v *Legendě o svatém Prokopu* jsou d'áblové

⁶⁸ MUCHEMBLED, R.: *Dějiny d'ábla*. Praha 2008, s. 27–29.

⁶⁹ Tamtéž, s. 35–45.

⁷⁰ PODEŠVOVÁ, Š.: *Postava d'ábla ve starší české literatuře*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF MU, Brno 2009, s. 17.

⁷¹ PETRŮ, E. (ed.): *Olomoucké povídky*. Praha 1957, s. 92–93.

⁷² Viz *Jiříkovo vidění*. In: VILIKOVSKÝ, J. (ed.): *Próza z doby Karla IV.* Praha 1938.

vyhnání svatým Prokopem z jeskyně.⁷³ V dramatu se setkáváme s postavou ďábla v pašijových hrách *Hra veselé Magdaleny* a *Hra o Kristově zmrtvýchvstání i o jeho oslavení*.⁷⁴ Zde vystupuje Lucifer, který posílá ďábly do světa pro zlé duše, jež mají nosit do pekla k mučení.⁷⁵

Ďáblové se vyskytují rovněž v tzv. pekelných románech *Soud Astarotův*, *Belial* a *Solfernus*, které byly přeloženy do staré češtiny.⁷⁶ V těchto dílech vystupují postavy ďáblů v soudním sporu s mocnostmi dobra – projednává se vyhnání Lucifera a jeho služebníků z nebe, ďáblové se domáhají práva trestat lidi, které jim bylo odňato Kristovým umučením, nebo žalují Ježíše, jenž vyvedl z pekla svatého otce.⁷⁷

⁷³ Viz *Legenda o svatém Prokopu*. In: HRABÁK, J. – VÁŽNÝ, V. (ed.): Dvě legendy z doby Karlovy. Praha 1959.

⁷⁴ Viz *Hra veselé Magdaleny*. In: HRABÁK, J. (ed.): Staročeské drama. Praha 1950. *Hra o Kristovu zmrtvýchvstání i o jeho oslavení*. In: Tamtéž.

⁷⁵ PODEŠVOVÁ, Š.: *Postava ďábla ve starší české literatuře*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF MU, Brno 2009, s. 17.

⁷⁶ Viz ŠIMEK, F.: *Staročeský Soud Astarotův a jeho předloha*. In: *Listy Filologické*, 65, 1938. *Solfernus*. In: ERBEN, K. J. (ed.): Výbor z literatury české. II. díl. Od počátku XV. až do konce XVI. století. Praha 1868. *Belial*. In: ERBEN, K. J. (ed.): Výbor z literatury české. II. díl. Od počátku XV. až do konce XVI. století. Praha 1868.

⁷⁷ PODEŠVOVÁ, Š.: *Postava ďábla ve starší české literatuře*. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF MU, Brno 2009, s. 22–24.

3 ZOBRAZENÍ DĚBLA V PŘEDBĚLOHORSKÉ MORALIZUJÍCÍ LITERATUŘE

3.1 Dábel a zlí andělé

V textech předbělohorských moralit se nejčastěji hovoří o d'áblovi či Satanovi v jednotném čísle. Objevují se ovšem také zmínky o větším počtu démonů. Matouš Konečný v *Theatru divinu* pojednává „o zlých Anjelích“ a uvádí, že „jest jich náramně veliké množství, jejichž počet sám vše vědoucí Pán Bůh věděti ráčí: A však i Písmo Svaté o velikém množství jejich zmínku činí“.⁷⁸ Dále upozorňuje, že „všickni Anjelé zlí zhřešili na počátku, ne jeden toliko“.⁷⁹ Rovněž ve *Věku člověka* Tobiáše Mouřenína postava poustevníka říká d'áblovi: „... táhni do pekla, bydla svého, / k Luciperu a tovaryšům jeho.“⁸⁰ Jan Rosacius Sušický v díle *O svornosti manželské* pojednává o pádu andělů: „... Lucifer s holomky a závěsky svými, kteříž po něm postoupili, v způsobu a v řádu svém [...] nezůstal, proti Bohu a nad Boha se vynášel a vypínal, skrze což upadl v věčnou hanbu a na věčné věky od Boha zavržen jest.“⁸¹ Dále se také zmiňuje o „všech horoucích d'áblech v pekle“.⁸² V *Knížce o ctnosti anjelské* Havel Žalanský Phaëton radí, že duchovní písně „anjely těší, d'ábly trápí a zapuzují“.⁸³ Lukáš Martinovský v díle *Křesťanských pobožných panen věncek poctivosti* uvádí Modlitbu k Synu Božímu za obranu d'ábelských osidel, kde prosí Ducha svatého: „... obraniž mne proti osidlům d'ábelským, duchům lživým a vražedníkům, nepřátelům tvým.“⁸⁴ Také Adam Klemens Plzeňský v *Rozkoši a zvuli panenské* píše o „nešlechtných holomcích

⁷⁸ KONEČNÝ, M.: *Theatrum divinum*. Praha 1616, s. 78–79.

⁷⁹ Tamtéž, s. 130.

⁸⁰ MOURENÍN z Litomyšle, T.: *Věk člověka*. In: KOPECKÝ, M.: Tobiáš Mouřenín z Litomyšle. Veršovaná tvorba. Praha 1995, s. 62.

⁸¹ ROSACIUS SUŠICKÝ, J.: *O svornosti manželské*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření Boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku (dále jen Žena není příšera). Praha 2009, s. 65.

⁸² ROSACIUS SUŠICKÝ, J.: *O svornosti manželské*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): Žena není příšera. Praha 2009, s. 81.

⁸³ ŽALANSKÝ PHAËTON, H.: *Knížka o ctnosti anjelské*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): Žena není příšera. Praha 2009, s. 499.

⁸⁴ MARTINOVSKÝ, L.: *Křesťanských pobožných panen věncek poctivosti*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku (dále jen Nádoby). Praha 2008, s. 149.

šatanových“.⁸⁵ Nathanaél Vodňanský v díle *Theatrum mundi minoris* poznamenává, že Boha všichni tvorové, živly, zvěř, „andělé i zlí duchové poslouchati musejí“.⁸⁶ Rovněž v *Zahradě panenské* Daniela Hussonia Pacovského se panna Juliána střetne s „děblem jedním z nejpřednějších“.⁸⁷ Tyto zmínky ukazují, že v představách člověka figurovaly vedle Satana početné zástupy jeho služebníků, andělů zla.

S větším počtem d'áblů se setkáváme v díle *Třinácte tabulí věku lidského*. Bartoloměj Paprocký uvádí exemplum o vojákově, který byl během bojů s Turky zraněn, a jelikož celý život hřešil, těsně před smrtí prosil Boha, aby se nad ním smiloval. V té době vyšel z posednutého člověka zlý duch, ovšem po několika dnech se navrátil a vojáka trápil o to krutěji. Lidé se proto ptali démona, nazývaného Šatanem, proč od posednutého odešel a zase se vrátil. Dábel odpověděl: „Sešli jsme se všickni ke smrti vojáka jednoho, kterýž nám byl ve všem poslušný, a nicméně žádného jsme z toho užitku nedostali.“⁸⁸

V jiném exemplu se objevuje podobný motiv, hříšník jménem Kuno ke stáří litoval svých hříchů a odešel do kláštera. Když umíral, vystoupil z posedlé ženy d'ábel, ale brzy se k ní vrátil a znovu ji sužoval. Kněz, který d'ábla zaklínal, se jej ptal, proč z ženy vyšel a kde byl. Dábel odpověděl, že se s množstvím dalších zlých duchů sešli u Kunonova lůžka, ale jelikož umírajícího obklopili mniši, kteří nábožně zpívali, d'ábové se k němu nemohli přiblížit a hříšníkova duše se tak dostala k Bohu. Dábel nařikal: „Pohleďte, jaká se nám křivda děje a kvalt, muž ten déle než čtyřicet let na naší službě byl, a to vše, což jsme koli chtěli, nám k vůli činil, za tři léta jak jinému sloužit počal, kvaltem ho nám odňal. Pročež museli jsme všickni, jakož nás bylo veliké množství, odtud odstoupiti s hněvem velikým.“⁸⁹ V obou příbězích se setkáváme s větším počtem d'áblů, kteří se scházejí u umírajícího hříšníka, aby získali jeho duši.

⁸⁵ KLEMENS PLZEŇSKÝ, A.: *Rozkoš a zvule panenská*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Nádoby*. Praha 2008, s. 190.

⁸⁶ VODŇANSKÝ z Uračova, N.: *Theatrum mundi minoris*. Brno 2001, s. 79.

⁸⁷ HUSSONIUS PACOVSKÝ, D.: *Zahrada panenská* (dále jen *Zahrada*). In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Nádoby*. Praha 2008, s. 281.

⁸⁸ PAPROCKÝ, B.: *Třinácte tabulí věku lidského krátce sepsaných a vydaných roku božího 1601* (dále jen *Třinácte tabulí věku lidského*). Praha 1601, s. [60].

⁸⁹ Tamtéž, s. [61].

Houfy d'áblů vystupují rovněž v některých exemplech v *Kupidově střele*. Lomnický vypráví o poustevníkovi, který podlehl d'áblovu pokoušení a byl následně potrestán výsměchem d'áblů: „Tehdy potom veliké množství d'áblův v povětří se kdes vzalo a k tomu divadlu se shromáždilo, kteříž se tu chechtali, křičeli a potupně vysokým hlasem volali...“⁹⁰ V jiném příběhu je muž na cestách nucen přenocovat v pohanském kostele, kde je svědkem toho, jak se zde o půlnoci scházejí zlí duchové: „... uzel zlych duchův veliký zástup do téhož kostela jedny za druhými běžeti...“⁹¹ Zlí duchové postupně předstupují před nejvyššího d'ábla sedícího na trůně s korunou na hlavě a hlásí mu, jak si vedli v trápení lidí. První oznámil, že se mu podařilo během třiceti dní rozpoutat krvavou válku, druhý, že za dvacet dní dokázal na moři přivolat bouři a vlnobití a potopit mnoho lodí, ovšem nejvyšší d'ábel nebyl s těmito výkony spokojen. Potěšil jej až démon, který prý čtyřicet let pokoušel v klášteře mnicha a poté konečně přivedl ke smilstvu: „I slyšav to starší d'ábel, hned s stolice své povstal, políbil ho a sňav korunu s hlavy své, vstavil mu ji na hlavu jeho a kázal mu podlé sebe se posaditi, maje nad ním zalíbení, že takového nepřitele, který se tak dlouho a statečně bránil, neodešel, až ho přemohl a hleděl smilstvem poškvrniti.“⁹²

V dalším exemplu zbožný muž v doprovodu anděla procházel pouští a spatřil poustevníkovu chaloupku, okolo níž bylo „veliké množství d'áblův, ani tu chaloupku obcházeli, u dveří, u voken, po střeše lezli a všudy se po ní věšeli“,⁹³ kdežto u brány velkého města viděl jen d'ábla jediného. Anděl muži vysvětlil, že lidé ve městě jsou d'áblem podmaněni, ale aby svedl a oklamal poustevníka, jenž je věrným služebníkem Božím, musel si d'ábel na pomoc pozvat mnoho svých tovaryšů.

V příběhu o hříšném arcibiskupovi z Magdeburku se vypráví o tom, co následovalo po jeho smrti: „... [mnich viděl] nesčíslný počet zlych duchův s trubami, se zvonci, s kyjmi a meči, s voštípy a sekyrami k Magdeburku pospíchatí a běžeti. A když se všickni sešli, jednomu z nich, který se zdál mezi nimi nejvrchnější a přední býti, nějakou stolicí připravili a na ni ho svrchu posadili.“⁹⁴

⁹⁰ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický z Budče. *Kupidova střela*. Dětinský rápek (dále jen Šimon Lomnický). Brno 2000, s. 61–62.

⁹¹ Tamtéž, s. 63.

⁹² Tamtéž, s. 64.

⁹³ Tamtéž, s. 65.

⁹⁴ Tamtéž, s. 124.

Hříšník je následně krutě mučen, přičemž zlořečí Satanovi i veškeré jeho čeledi. V exemplech *Kupidovy střely* vystupují početné skupiny démonů, v některých je společenství d'áblů představeno jako hierarchicky uspořádané – setkáváme se jednak s „hlavním“ d'áblem, který ovšem není ztotožněn s Luciferem, jednak s množstvím jemu podřízených služebníků.

3.2 D'ábel a jeho rodina

D'ábel mohl mít v úsilí o zatracení duší pomocníky. Vedle služebníků z řad padlých andělů mu mohla být nápomocna jeho rodina. Muchembled podotýká, že členové Satanovy rodiny měli často svůj původ v pohanských božstvech, například d'áblova babička měla svůj předobraz v bohyni Kybelé či Holdě. Řada legend rovněž čerpala z motivu sedmi d'ábových dcer, které ztělesňovaly sedm smrtelných hříchů a byly vyslány do světa, aby uváděly lidi v pokušení.⁹⁵

Motiv d'ábovy rodiny rozvíjí Lomnický v *Kupidově střele*. D'ábel se oženil s nepravostí, neboť chtěl rozmnožit svůj rod a rozšířit pekelné království: „Budu-li mít mnoho dcer, mnoho synů, ti mi budou roditi mnohé vnuky a já to potom všecko zahrnu do pekla na věčné múky.“⁹⁶ Se svou ženou nepravostí měl mnoho dcer, které vždy dobře provdal. První dcera se jmenovala *Šimonovo kupectví* a byla dána zlým mnichům, druhá jménem *pokrytectví* byla zasnoubena mnichům a „všem potměšilým pikhartům“,⁹⁷ *nemilostivost* dal d'ábel pánům, *ukrutnost* zemanům, *nádhernost* (tj. okázalost, honosnost) měšťanům, *pejchu* písařům, *faleš* a *lež* kupcům a kramářům, *nespravedlnost* soudcům a rychtářům, *ošemetnost* řečníkům, *ožralství* řemeslníkům, *nedbalost* služebníků, *neumělost* žákům, *nevěru* sedlákům, *lichvu* a *zradu* „nevěrným židům“ atd. Poslední, ze všech nejmilejší dcerou bylo *smilství*. Tu d'ábel nechtěl vyhradit pouze jednotlivci, a proto řekl: „Ta buď pik mezi

⁹⁵ MUCHEMBLE, R.: *Dějiny d'ábla*. Praha 2008, s. 29.

⁹⁶ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 84.

⁹⁷ Pikarty byli nazýváni vyznavači radikální reformace (zvláště adamité či členové jednoty bratrské) neuznávající přítomnost Krista ve svátosti oltářní, a proto chápaní jako kacíři. Slovo pikart mohlo být také hanlivým označením pro bludaře. PETR, J. a kol.: *Staročeský slovník*. Praha 1987, s. 175.

všecky.⁹⁸ Byl totiž přesvědčen, že smilství se hodí pro všechny stejně a že mu přivede do jeho království nejvíce hříšníků. Smilství mělo rovněž mnoho dcer – slepotu na mysli, neopatrnost, kvapnost, nestálost, sebe samého milost, nenávisť Boha, žádost nynějšího světa, zoufalost budoucí slávy, oplzlé tlachání, nestydaté žvaní, bláznivé mluvení a noční poškvrnění a další. Původ uvedených negativních vlastností a zejména smilství Lomnický odvozuje od ďábla, jedná se o jeho dcery, které zplodil a vyslal do světa za tím účelem, aby se dále rozmnožovaly a získávaly do pekla co nejvíce hříšníků.

S motivem ďáblový rodiny se setkáváme rovněž v *Massopustu* Vavřince Leandra Rvačovského. Rvačovský v díle kritizuje období masopustu, jež bylo charakteristické nevázaností a veselostí, mohutnou konzumací masa či zvýšenou sexuální aktivitou, byla to doba, během níž se měly možnosti ve zvýšené míře projevit záporné lidské vlastnosti.⁹⁹ Právě o těch Rvačovský poučuje čtenáře formou alegorizovaného výkladu – špatné vlastnosti jsou reprezentovány postavami dvanácti Masopustových synů. Vyprávění o těchto „ďáblících patryarších Šatanášových aneb synech Massopustových“¹⁰⁰ tvoří stěžejní část díla a poskytuje Rvačovskému prostor pro kritiku lidských vlastností.

V díle vystupuje postava Masopusta, který podle Rvačovského z „lakotného pojedání [Adama a Evy] bezpochyby počat i narozen jest“,¹⁰¹ spolu s Adamem a Evou byl také vyhnán z ráje do světa. Zde se mu velice dařilo, po čase se proto rozhodl, že se ožení. Vypravil se za svým dávným přítelem Luciperem, knížetem z Tartarů,¹⁰² „neb se byl také před tím Luciper oženil, čímžto obmajšlel, aby sám v pekle nebyl, ale aby zplodil množství synův a dcer, potom je zženil a rozevдал“.¹⁰³ Tímto způsobem by měl Ďábel po čase mnoho vnuků a jiných příbuzných, které chtěl vtáhnout do pekla. Oženil se tedy s Nepravostí a zplodil s ní mnoho dcer,

⁹⁸ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 85. „Pik mezi všecky“ o panně znamená „buď pro všechny, patří všem stejnou měrou“, tj. nevěstka. PETR, J. a kol.: *Staročeský slovník*. Praha 1987, s. 175.

⁹⁹ BURKE, P.: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha 2005, s. 202–205.

¹⁰⁰ RVAČOVSKÝ, V. L.: *Massopust*. Praha 2008, s. 461.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 52.

¹⁰² Tartaros v řecké mytologii znamená bezednou propast věčné temnoty, která vznikla z prvopočátečního chaosu. Někdy se jako Tartaros označovalo celé podsvětí. ZAMAROVSKÝ, V.: *Bohové a hrdinové antických bájí*. Praha 1996, s. 407.

¹⁰³ RVAČOVSKÝ, V. L.: *Massopust*. Praha 2008, s. 72.

z nichž nejstarší byla Pýcha. Masopustovi se jako budoucí manželka zalíbila právě ona a Lucifer mu ji s radostí dal. Dábel při této příležitosti pronesl řeč parodující Boží slovo v Genesis: „Není dobrá věc Masopustovi samotnému býti, učinme zpotvoření podobné jemu.“¹⁰⁴ A takž dav mu ženu, řekl: „Rost'te a množte se a naplňte nejprve zemi, a potom peklo.“¹⁰⁴ Masopust pak se svou ženou Pýchou zplodil dvanáct synů, nejčastěji označovaných jako d'áblíci, kteří ztělesňují negativní lidské vlastnosti. Jejich jména jsou Soběhrd, Lakomec, Nádherný, Vožralec, Vsteklák, Pochlebník, Závistník, Klevetník, Všetýčka, Lenocho, Darmotlach a Lhář.¹⁰⁵

Dábel v díle vystupuje jako původce všech špatností, jeho vnukové, zosobněné hříchy, vzešli z jeho dcery Pýchy, jejich vazba na d'ábla je neustále připomínána. Masopustovi synové jsou označováni jako d'ábloví nástřelkové, tj. výhonky, s jejichž pomocí mnoho „proklatých hříchův [...] na tento svět mezi lidi uvedl, kteřížto svou licoměrností nesčíslný počet lidu v osidla d'áblova zaplétají, z nichž mnozí nevypletou se na věky.“¹⁰⁶ Nadto jsou někdy rodinné vztahy upraveny tak, že d'áblík je označen přímo za Luciferova syna: „Proklatý Závistník vlastně samého d'ábla Lucipera jest syn, jimž nejprve vinen byl před Bohem a bude vinen na věky věkův. A jest též vlastní syn Nepravosti, jehož Luciferovi jako i Pejchu v nebi urodila.“¹⁰⁷ Jindy je rozdíl mezi Satanem, jeho vnukem d'áblíkem a lidským hříšníkem zcela setřen a hříšník je přímo ztotožněn se samotným d'áblem: „Pochlebníci pak poněvadž jsou vlastně pekelní d'ábelníci...“¹⁰⁸ „Zase, každý závistivý zbaven jsa lásky k bližnímu, zbaven jest také Boha a jest d'ábel.“¹⁰⁹ „[Klevetník] sám již vtělený jest d'ábel.“¹¹⁰ Tím více je zdůrazněno, že všechny hříchy pocházejí od d'ábla a ten, kdo je páchá, se Satanovi připodobňuje a směřuje do pekla.

¹⁰⁴ RVAČOVSKÝ, V. L.: *Massopust*. Praha 2008, s. 73. Srov. Genesis 1, 2.

¹⁰⁵ Volba představitelů hříšnosti napovídá, že to byly právě uvedené špatné vlastnosti, se kterými se Rvačovský nejčastěji setkával a které byly tak nápadné, že poutaly veřejnou pozornost. KOLÁR, J. – ŠLOSAR, D.: *Komentář*. In: RVAČOVSKÝ, V. L.: *Massopust*. Praha 2008, s. 544.

¹⁰⁶ RVAČOVSKÝ, V. L.: *Massopust*. Praha 2008, s. 43.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 263.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 254.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 268.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 299.

Představa ďábových potomků jako personifikovaných nectností čtenáři názorně ukazovala, že všechny hříchy a záporné vlastnosti jsou dílem ďábla a člověka přivedou leda k zatracení – každý, kdo se vyznačoval některou ze zmiňovaných negativních vlastností, věděl, že má co do činění s ďábovou dcerou či vnukem. Ďábel je tak představen jako původce všeho zlého, všechny hříchy a špatnosti vycházejí z jeho podnětu, což je vyjádřeno tím, že vystupuje jako otec či děd ztělesněných nectností.

3.3 Ďábel a jeho jiné podoby

Jak bylo zmíněno výše, ďábel na sebe mohl podle představ lidí brát nejrůznější podoby. Tato schopnost se odráží také v jeho zobrazení v předbělohorské moralizující literatuře. Autoři v morálkách upozorňují na dovednost ďábla zjevovat se jako anděl, lidská bytost či zvíře. Zejména v lidské a zvířecí formě potom démon vystupuje v řadě exempel.

3.3.1 Ďábel v andělské podobě

Šimon Lomnický v *Kupidově střele* varuje, že ďábel, jehož nazývá nepřítelem, usiluje člověka nejrůznějšími způsoby pokoušet, klamat a přivést jeho duši k věčnému zatracení. Jako příklad dokládající démonovu lstivost a moc uvádí, že ďábel „se i v anjela světlosti proměnití umí“.¹¹¹ Matouš Konečný v díle *Theatrum divinum* rovněž upozorňuje, že ďábel „i v Anjela světlosti proměnití se může, i v podobnost pobožného člověka“.¹¹² Stejně jako Jan Rosacius Sušický v díle *O svornosti manželské*: „...on výborně to řemeslo umí, takže se i v anjela světlosti obrátiti může.“¹¹³ Také Vavřinec Leandr Rvačovský v *Massopustu* píše, že „ďábel všecku svou lest k tomu směřuje, aby jakož on chytře se umí proměnití v anjela světlosti, však předse pod tím ďáblem zůstává“.¹¹⁴ Robert Pynsent poznamenává,

¹¹¹ LOMNICKÝ Z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 62.

¹¹² KONEČNÝ, M.: *Theatrum divinum*. Praha 1616, s. 147.

¹¹³ ROSACIUS SUŠICKÝ, J.: *O svornosti manželské*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): Žena není příšera. Praha 2009, s. 49.

¹¹⁴ RVAČOVSKÝ, V. L.: *Massopust*. Praha 2008, s. 279.

že představa démonů, kteří se mohli zjevovat jako andělé, není příliš překvapující, neboť o ďáblu se již v Bibli říká, že má vlastní anděly.¹¹⁵

V *Zahradě panenské* Daniela Hussonia Pacovského se vypráví o životě svaté Juliany, která byla zbožnou křesťankou, ale měla se provdat za pohana. Ten, aby ji k sňatku donutil, ji nechal mučit a uvrhnout do vězení. Juliana se modlila k Bohu, když vtom se ozval hlas, který ji nabádal, aby obětovala modlám a ušetřila si tak trápení. Zeptala se, kdo k ní mluví: „A on: ‚Jsem,‘ prý, ‚anjel Boží, Pán Bůh ušetřujíc křehkosti a věku tvého, tobě to dal oznámiti a ten hřích ti odpustí, neb může odpustiti, jakož i dobrý jest.“¹¹⁶ Panna se ale nedala oklamat a modlitbami dosáhla toho, že jí Bůh vyjevil, že se ve skutečnosti jedná o ďábla, a svázal ho okovy, ve kterých předtím byla držena Juliana. Démon, nazvaný pyšnou příšerou, byl velmi trápen Julianinými ctnostmi a nařikal, že „co jest koliv velmi moudrých lidí kdy pokoušel, je všecky přemohl, teď pak od jedné panny že by přemožen byl“.¹¹⁷ Ďábel zde vystupuje v podobě anděla, čímž chce dodat svým slovům na důvěryhodnosti a snáze tak přivést zbožnou dívku k hříchu.

Schopnost zjevovat se lidem v podobě anděla je autory moralit prezentována jako vrchol ďáblův lstivosti – démon se představuje jako posel Boží reprezentující božskou vůli a pro člověka je o to obtížnější rozpoznat, že se jedná o ďáblův úklady.

3.3.2 Ďábel v lidské podobě

Konečný pojednává v *Theatru divinu* „o ukazování se lidem Anjelů zlých“. V textu píše, že se ďábel může zjevovat v podobě muže a ženy či jiné věci: „... ďábel oči a zrak oklamává, když se, buď v způsobu muže, neb ženy, neb jiné věci ukazuje...“¹¹⁸ Toho ďábel samozřejmě využívá při pokoušení a oklamávání lidí, což Konečný dokládá v exemplu o manželce císaře Jindřicha II. Ta byla velmi zbožná

¹¹⁵ PYNSENT, R. B.: *Smrad ďáblův a Živá voda: Studie o demonech a cizoložství v česky psané středověké a raněnovověké literatuře*. In: PYNSENT, R. B.: *Ďáblové, ženy a národ. Výbor z úvah o české literatuře*. Praha 2008, s. 52. Viz například „Potom řekne těm na levici: ‚Jděte ode mne, prokletí, do věčného ohně, připraveného ďáblu a jeho andělům!‘“ Matouš 25, 41.

¹¹⁶ HUSSONIUS PACOVSKÝ, D.: *Zahrada*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Nádoby*. Praha 2008, s. 281.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 281.

¹¹⁸ KONEČNÝ, M.: *Theatrum divinum*. Praha 1616, s. 146.

a ctnostná, přesto „v podezření byla z strany cizoložství, podlé toho, že mládence jednoho z dvořanů vídali často z jejího pokoje vycházeti, a však Diábel byl v podobnosti jeho“.¹¹⁹ Dábel se proměňuje do podoby mladého muže, který se sice nepokouší císařovnu svést, ale tím, že se zjevuje, jak vychází z její ložnice, má poškodit její dobrou pověst.

Daniel Hussonius Pacovský v *Zahradě panenské* vypráví o životě svaté Kláry. Jednou při modlitbách Klára velmi plakala a „vtom se jí d'ábel v způsobu černého pacholete okázal a řekl: „Jestliže dlouho budeš plakati, tehdy oslepneš.“¹²⁰. Klára mu odpověděla, že ten, kdo spatřuje Boha, nemůže oslepnout, a d'ábel, označený jako zlý nepřítel, s hanbou zmizel. Démon zde vystupuje jako pokušitel, který se snaží Kláru vidinou slepoty odvést od upřímné modlitby.

Také v *Kupidově střele* d'ábel vystupuje v lidské podobě, Lomnický uvádí příběh o poustevníkovi, který dlouho žil svatým a ctnostným životem, ale zpychl a začal své dobré skutky připisovat sobě a nikoli Bohu. Dábel hned vycítil vhodnou příležitost a poustevníka navštívil v podobě mladé ženy: „Jednoho pak dne k večerou d'ábel přistrojil se a vzal na se způsob velmi krásné a mladé ženy, jako by po těch pustých horách bloudila a choděci převelmi ustala a nikam již nemohla, protož přišedši ke dveřům chaloupky jeho [poustevníka] na kolena svá padla, a aby se nad ní smiloval, k sobě ji přijal, pokorně prosila.“¹²¹ Krasavice poustevníka nakonec sladkými řečmi a sváděním donutí uvažovat o smilstvu. Dábel je v tomto exemplu rovněž schopen přeměnit se v lidskou postavu, konkrétně krásnou mladou ženu, činí tak za účelem pokoušení zbožného muže, kterého chce přivést k hříchu. Přestože se poustevník vlastního aktu nedopustí, zhřeší již vnitřním souhlasem s ním a je potrestán výsměchem d'áblů: „Ona pak (aneb raději on d'ábel) takovým strašlivým vytím a hrozným hlasem křiče, jako stín subtylný skrze ruce objímajícího vynikl, zmizal a tu ho v hanbě, v lehkosti a v potupě i v šeredném smradu zůstavil a zanechal. Tehdy potom veliké množství d'áblů v povětří se kdes vzalo a k tomu

¹¹⁹ KONEČNÝ, M.: *Theatrum divinum*. Praha 1616, s. 146.

¹²⁰ HUSSONIUS PACOVSKÝ, D.: *Zahrada*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Nádoby*. Praha 2008, s. 273.

¹²¹ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): *Šimon Lomnický*. Brno 2000, s. 60–61.

divadlu se shromáždilo, kteříž se tu chechtali, křičeli a potupně vysokým hlasem volali...¹²²

Ďábel v lidské podobě nemá v exemplech jednoznačnou roli, vystupuje jako pokušitel ke smilstvu, ale také se snaží lidi poškodit či oklamat, v čemž mu má podoba člověka napomoci. Podle situace, v níž se nachází pokoušený člověk, volí ďábel i svou tělesnou podobu. Neupřednostňuje tedy konkrétní pohlaví či věk – setkáváme se s ním jako s krásnou mladou ženou, když usiluje přivést poustevníka ke smilstvu; snaží-li se uvést císařovnu v podezření z nevěry, bere na sebe podobu konkrétního mladíka, jenž je u dvora znám svou nechvalnou pověstí; dále se ďábel objevuje coby černé pachole.

3.3.3 Ďábel ve zvířecí podobě

Konečný v *Theatru divinu* uvádí, že ďábel ze zvířat preferuje podobu medvěda, kočky, psa, hada, sovy, ale může se zjevovat například i ve formě koně a jezdce. V kapitole „o jméních Anjelů zlých“ je zmíněno označení diábel, které podle Konečného znamená kozel a ďáblu se připisuje proto, že „v způsobu a formě kozlů, čarodějným a modloslužebným lidem rád se ukazuje“.¹²³

V díle *Třinácte tabulí věku lidského* Bartoloměje Paprockého také čteme o ďáblech, kteří vystupují v jiné než „ďábelské“ podobě. V jednom z exemplů se vypráví o Gierungovi, který za svého života trápil chudé lidi, na sklonku života ale odešel do kláštera činit pokání. Když těžce onemocněl, mnich Ludo, který na něj dohlížel, spatřil, jak k jeho lůžku přiletěli velcí ptáci a přišli děsivě vyhlížející muži: „Tu když umíral samotný na loži ležíce, jeden strážce jeho velmi nábožný řečený Ludo, spatří, an ptáci velcí a strašliví přiletěli k loži nemocného, a za nimi muži postavy vysoké a vzezření hrozného, kteříž obklíčili vůkol lůže, na němž ležel nemocný.“¹²⁴ Ludo pochopil, že se jedná o demony, a vyzval je, aby odešli. Ti ale neuposlechli a odehnalo je teprve vyslovené jméno Ježíše Krista.

V jiném exemplu se vypráví o tom, že zámek, kde žila manželka zemřelého bohatého muže, se jedné noci začal strašlivě třást a do ložnice ženy vešel hrozný obr a za ním bývalý pán domu. Manželka se jej zeptala, jak se mu daří, a on odpověděl,

¹²² LOMNICKÝ Z Budče, Š.: *Kupidova střela*. Brno 2000, s. 61–62.

¹²³ KONEČNÝ, M.: *Theatrum divinum*. Praha 1616, s. 128.

¹²⁴ PAPROCKÝ, B.: *Třinácte tabulí věku lidského*. Praha 1601, s. [62].

že prožívá hrozná muka, přestože za života dával hojné almužny, nic mu nepomáhají, neboť je neposkytoval z lásky a milosrdenství, ale aby získal chválu tohoto světa. „Vtom otevřely se dveře pokoje toho, v němž ležela [manželka], a vešel do pokoje obr přehrozný, a pán toho zámku za ním.“¹²⁵ Dábel je zde představován postavou obra, který doprovází zemřelého hříšníka.

Démon v moraličkách vystupuje také v podobě draka. Drak byl již ve Starém zákoně vnímán negativně a býval spojován s hadem či d'áblem, ve Zjevení Janově je již jednoznačně ztotožněn se Satanem.¹²⁶ V *Kupidově střele* se vypráví o svatém poustevníkovi a jeho ctnostné vnučce. Tu začal pokoušet d'ábel a nastražil na ni chlupatého mnicha, který ji nakonec svedl. Starému poustevníkovi se o pádu jeho vnučky zdál sen: „Zdalo se mu, jako by nějaký hrozný a šeredný drak, kterýž mrzutě hleděl a ze vsí síly sipěl, z nějakého místa vylezl a vyšel a až k jeho chaloupce přišel, a našedv tu holubičku krásnou, ji zaživa pozřel a potom hned zase do té své jeskyně vlezl a odešel.“¹²⁷ Dábel ve snu vystupuje v podobě strašlivého draka, který uchvátil holubičku, tedy poustevníkovu ctnostnou vnučku. Starci se ale nakonec podaří přivést ji k pokání a „vytrhnout draku z hrdla holubičku mnou a zachovat ji bez poškrvny zdravou“.¹²⁸

S d'áblem v podobě draka se setkáváme též v příběhu svaté Markéty v *Zahradě panenské*. Markéta byla dcerou pohanského kněze, sama ale vyznávala křesťanství. Jelikož odmítala sňatek s pohanským vladařem, byla krutě mučena a uvržena do žaláře. Zde při modlitbě „země se zatřásla a veliký drák jí se ukázal strakatý a mnohými hady po všem svém těle obvinutý. Ten s otevřeným hrdlem, hrozným sípěním a nesnesitelným smradem okolo ní chodil, jako by ji pohltiti usiloval...“.¹²⁹ Markéta se vyděsila, začala se modlit k Bohu a drak se rozpukl a zmizel.

¹²⁵ PAPROCKÝ, B.: *Třinácte tabulí věku lidského*. Praha 1601, s. [68]. Uvědomujeme si, že obr nepatří mezi zvířata, nicméně se domníváme, že je příhodnější jej zařadit spíše do této kapitoly, než do kapitoly *Dábel v lidské podobě*.

¹²⁶ ROYT, J. – ŠEDINOVÁ, H.: *Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii* (dále jen *Slovník symbolů*). Praha 1998, s. 136–137. Srov. Matouš 8, 32.

¹²⁷ LOMNICKÝ Z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 44–45.

¹²⁸ Tamtéž, s. 45.

¹²⁹ HUSSONIUS PACOVSKÝ, D.: *Zahrada*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Nádoby*. Praha 2008, s. 291.

V kapitole „o sodomských hříšnicích“ Lomnický uvádí exemplum týkající se ženské masturbace: „Žena jedna na loži svém ležíc sama se sebou sodomský hřešila i slyšela d'ábla, an se jí mezi stěnami ozval a plival, řka: Pfi, pfi, pfi; čehož ona ulekši se k zpovědi běžela a příkré pokání, jináč ještě, než jí uloženo bylo, za ten hřích činila. Jiná také žena v tom hanebném hříchu umřela a pohřbena jsouc, hned té noci nějaká černá svině s sedmi prasaty kdes se tu vzala, z hrobu tělo její vyryla, oudy její všechny roztrhala a střeva porůznu žalostivě rozvláčela. Potom pak ta svině hned zmizela a veliký smrad po sobě tu zůstavila.“¹³⁰ Dábel zde překvapivě nevystupuje jako pokušitel navádějící k hříchu, naopak je jím sám znechucen. Následně je představen jako prasnice černé barvy, která zohaví tělo ženy, jež neučinila včasné pokání. Vepři měli k d'áblu blízko pro svou nečistotu, Židé je považovali za zcela nečisté a jejich konzumace byla zakázána. Spojení d'ábla a vepřů se objevuje již v Novém zákoně, Ježíš uzdravil dva posedlé a vyhnání démoni vešli do stáda vepřů, které se následně utopilo v moři.¹³¹

V jiném exemplu v *Kupidově střele* se objevuje d'ábel v podobě psa. Když zemřel jeden smilný mladík a u jeho těla bděli kněží, několikrát se v pokoji objevil velký černý pes, kněžím se ho ale podařilo zahnat. Nakonec ovšem přiběhl „ještě hroznější pes, kterýž na toho umrlce rychle vskočil, tělo jeho hltavě žral, hrozně nim třásl a ostatek odtud pryč odnesl“.¹³²

V kapitole „o pokutách smilstva“ Lomnický vypráví příběh, kde je d'ábel reprezentován černými krkavci, jimiž byl napaden a usmrcen muž provozující homosexuální styk: „A hle, o půlnoci veliké množství krkavců černých do té komory vletělo a naňho se obořilo, ačkoli se jim dosti statečně hájil, avšak se neobránil. Neb mu oči z jeho hlavy vyklivali a tu těla jeho mrtvého a nahého zanechali a s duší se do pekla brali.“¹³³ Stejně jako u výše uvedeného příkladu ženy a mladíka bylo i jeho

¹³⁰ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 135.

¹³¹ ROYT, J. – ŠEDINOVÁ, H.: *Slovník symbolů*. Praha 1998, s. 136–137. Viz Matouš 8, 32.

¹³² LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 146. Symbolický význam psa je ambivalentní, v křesťanství byl chápán jednak negativně jako nečisté zvíře, jednak byl oceňován pro svou věrnost. ROYT, J. – ŠEDINOVÁ, H.: *Slovník symbolů*. Praha 1998, s. 156.

¹³³ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 146. Krkavec patřil mezi nečistá zvířata, byl vnímán negativně. LURKER, M.: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha 1999, s. 117–118.

hříšné tělo d'áblem v podobě zvířete zohaveno, před pohřbením se jeho ostatky navíc proměnily v hnis.

Rovněž Vavřinec Leandr Rvačovský v *Massopustu* přirovnává d'ábla ke krkavci. Podle něho jsou lidé, kteří žijí „podlé těla“, i za života dávno mrtví, protože Duch Boží od nich odchází. Podle Rvačovského jsou takoví lidé jako mršina a na tu holubice, symbol Ducha svatého, nesedá. Zato „černý pekelní krkavec d'ábel“ si libuje v tělesných marnostech jako na mršině: „Krkavec, ten se rád z přirození mrchami krmí a sedá na nich. Krkavec (rozumějte) ten černý, škaredý, žravý, jehož píseň jest *cras, cras*, jest d'ábel, kníže temností, původ vší nečistoty a nespravedlnosti, svůdce takových tělesných hříšníkův, vždyckny je od pokání odvozujíc, a že *cras, cras*, zejtra, pozejtří a tam dále dosti k tomu času mají, ustavičně v mysl vnukajíc, až z toho bývá nic.“¹³⁴

Ďábel v podobě zvířete v moralitách vystupuje poměrně často, objevuje se zejména v exemplech. Nesetkáváme se ovšem s jednotnou volbou zvířete, které d'ábla reprezentuje – v textech se objevují velcí ptáci, obr, drak, černá prasnice, krkavci či černý pes. Muchembled poznamenává, že výběr zvířete spojovaného s d'áblem byl ovlivněn jednak židokřesťanskou tradicí, jednak zvířecími podobami, které na sebe brali pohanští bohové. Křesťanství například vylučovalo beránka, býka či osla, podoba kozla zase vycházela z asociace s pohanskými bohy Panem a Tórem.¹³⁵ Ďábla ve zvířecí formě nenacházíme v roli pokušitele, „d'ábelské“ zvíře nejčastěji přichází proto, aby trestalo hříšníka, jehož tělo jím bývá po smrti zohaveno a zneuctěno.

3.4 „Lidový“ d'ábel

Jak již bylo řečeno, od hrozivé podoby d'ábla jako mimořádně mocného nepřítele, který člověka neustále ohrožuje, se odlišovala lidová představa čerta. Nebyl vnímán jako děsivý, neměl vyhraněný vztah k dobru a zlu, působil spíše směšně a člověk jej mohl dokonce přelstít či přemoci.

S lidovou podobou d'ábla se setkáváme v *Kupidově střele* v souvislosti s „babami svodnicemi“, které „jsou horší nežli ten sám čert“.¹³⁶ Ve shodě s příslovím

¹³⁴ RVAČOVSKÝ, V. L.: *Massopust*. Praha 2008, s. 150.

¹³⁵ MUCHEMBLEM, R.: *Dějiny d'ábla*. Praha 2008, s. 27–28.

¹³⁶ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 159.

„co nemůž d'ábel dovésti, / to baba vše hledí svěsti“¹³⁷ Lomnický vypráví příběh o d'áblovi, jemuž se nedařilo rozhádat manžele, kteří spolu žili třicet let šťastně. Obrátil se tedy na babu, která za nové střevíce slíbila, že pár znesváří. Navštívila nejprve manžela a sdělila mu, že jeho žena miluje více jiného muže než jeho, poté šla za manželkou a řekla, že její muž více miluje jinou ženu. Oba manželé uvěřili jejím lžím a baba následně poradila manželce, aby v kostele namočila velký nůž do svěcené vody a dala jej svému muži pod polštář, čímž měla opět získat jeho lásku. Manželovi ovšem řekla, že jeho žena se ho chystá zavraždit a že jako důkaz nalezne pod svým polštářem velký nůž. Když se tak stalo, muž v hněvu svou manželku zabil. Baba tedy svůj úkol splnila, ale d'ábel, když jí měl dát nové střevíce, pověsil je raději na tyč a podal jí je přes řeku, ve které baba prala: „Ná, babo, vezmi, teď za tvou službu máš, ty víc umíš nežli kterýkoli čert z nás, jít k tobě nesmím blíže přistoupiti, neb se musím tebe pilně šetřiti, aby ty mne spíše než já tebe neoklamala a nětco toho nade mnou jako nad těmito manžely nespáchala.“¹³⁸ Dábel je tedy ve svém umění překonán babou, která pro nové střevíce bez špetky slitování rozeštvé šťastné manžele a dovede je k tragickému konci. I sám čert je vynalézavostí a bezcitností, s jakou si počínala, zaskočen, netroufne si ani přiblížit se k ní. Dábel v exemplu projevuje strach ze staré ženy, je překvapen její krutostí – ani zdaleka tedy nepřipomíná všemocného a všehoschopného nepřitele lidí, kterému co do lstivosti není rovno. Jelikož d'ábel projevuje strach z bezohledné ženy a je šokován její bezcitností, prozrazuje vlastní meze při svádění a pokoušení lidí – přibližuje se tak představě lidového čerta, který není krutý ani příliš zlý.

Rovněž Václav Dobřenský v *Prameni vody živé* pojednává o „babském svozování“, které považuje za jednu z příčin smilstva. Baby srovnává s d'áblem, podle něho „mnohém silnější a mocnější sou nežli sám d'ábel, nebo což d'ábel nemůže dovesti mezi milovníky a milovnicemi, toho babka dovede“.¹³⁹ Jsou horší než samo peklo, protože zatímco peklo škodí pouze hříšníkům, ony škodí i nevinným lidem a přesvědčují je k hříchu.

¹³⁷ LOMNICKÝ Z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 159.

¹³⁸ Tamtéž, s. 160. Toto exemplum se v českém prostředí vyskytuje již v *Olomouckých povídkách* pod názvem *Tuto se píše rozprávka velmi pěkná o jedné babě čarodějně, jenž bieše horšie než črt, a ta jest manžely dobré v nenávist uvedla*. Srov. PETRŮ, E. (ed.): *Olomoucké povídky*. Praha 1957.

¹³⁹ DOBŘENSKÝ, V.: *Pramen vody živé*. Praha 1581, s. [96].

S lidovou podobou ďábla se setkáváme rovněž v díle *Život a putování: O velikém sv. Krystoforu* Tobiáše Mouřenína. Svatý Krystofor se vydal do světa, kde se zkoušel uplatnit v různých zaměstnáních, například se chtěl stát mnichem nebo sloužil u handlíře, rychtáře či sladovníka, ale všude se setkával s nepoctivostí a hříšností, a tak odcházel raději hledat jiné živobytí. Mezi jinými se svatý Krystofor dostal k čertu, který mu slíbil, že za práci jej obdaruje ohněm, sírou a smůlou. Na to Krystofor zvolal: „Zachovej Bůh toho, / máš zde prvé své čeládky dosti mnoho.“¹⁴⁰ Když ďábel uslyšel Boží jméno, velmi se ulekl: „Hned jakž on slyšel Boha jmenovati, / počal se na mě zůřivě sápati, / řka: „Táhni odsud, nechci tě zde míti, / nepůjdeš-li, káží tě provoditi. / Nemluv o Bohu tu, kde v něj nevěří, / táhni, táhni, ...“¹⁴¹ Čert, se kterým se Krystofor setkává, není strašlivý, dokonce se sám vyděsí, jakmile uslyší Boží jméno. Místo aby se radoval, že svatý Krystofor sám přišel do pekla, a například jej mučil či pokoušel, rychle ho posílá pryč a nechce s ním mít nic do činění. Postava čerta, která v *Životě a putování* vystupuje, se tak podobá lidové představě ďábla.¹⁴²

3.5 Ďábel jako svůdce prvních lidí

Ďábel je v předbělohorských moralitách často zmiňován v souvislosti s prvotním hříchem Adama a Evy. Satan byl vnímán jako úhlavní nepřítel lidí, trápil a pokoušel je v podstatě od počátku – již první lidé jím byli svedeni k prvotnímu hříchu.

Jan Blahoslav ve *Spisu o zraku* představuje ďábla jako nepřítele, který na člověka neustále číhá a pokouší ho, Satana dokonce nazývá „gruntovním a dokonalým řemeslníkem“, protože výborně zná lidskou přirozenost a touhy, ďábel dobře ví, že nejsnadněji může člověka pokoušet skrze smysly, především zrak. Rovněž u prvotního hříchu Blahoslav upozorňuje, že za vším stojí zrak, neboť ovoce ze stromu poznání dobrého a zlého bylo na pohled velmi pěkné: „Vizme, jak velikého stromu hříchův špatné pohledění příčinou bývá. Ba hádejme, není-li také zrak příčinou všeho toho nevymluvného zlého při lidském pokolení. Co to Písmo

¹⁴⁰ MOURENÍN z Litomyšle, T.: *Život a putování: O velikém sv. Krystoforu*. In: KOPECKÝ, M.: Tobiáš Mouřenín z Litomyšle. Veršovaná tvorba. Praha 1995, s. 135.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 135.

¹⁴² Lidové rysy nachází Milan Kopecký rovněž v postavě svatého Krystofora Srov. KOPECKÝ, M.: *Spisovatel humanistického manýrismu*. In: KOPECKÝ, M.: Tobiáš Mouřenín z Litomyšle. Veršovaná tvorba. Praha 1995, s. 26.

dí o jablku: bylo, prý, pěkné na pohledění, a Evě proto se zalíbilo.¹⁴³ V Písničce o pokušeních libých d'ábla, světa i těla, pojednává Blahoslav o tom, že Eva byla d'áblem lstivě podvedena a zmiňuje také zrak jako příčinu hříchu:

Radu lstivou d'áblovu
za pravou přijala [Eva];
uzřela libou vnađu,
tou se oklamala.
Lež d'áblova hned zjevena,
neb roucha zbavena,
Eva s Adamem spolu
hnána z ráje dolů.¹⁴⁴

Své dokonalé řemeslo tedy d'ábel předvedl na prvních lidech. Jeho počínání je označováno jako velmi lstivé, jelikož Adama a Evu nevedl k něčemu zjevně zlému, ale dal jejich činu zdání dobrého. Přiměl je nejdříve uvěřit, že když pojedí ze zakázaného stromu, nestane se nic zlého, neboť Bůh jim jen nepřeje, aby znali to, co zná on. Toto d'áblovo jednání vnímá Blahoslav jako doklad jeho vychytralosti, d'ábla nazývá „lstivým mistrem“ a poznamenává, že kdyby se mu nepodařilo svést první lidi jablkem, zkoušel by jistě jiné způsoby, jak je přivést k hříchu.

Matouš Konečný uvádí, že d'ábel využil ke svedení prvních lidí jednak svých falešných slibů, jednak pýchy. D'ábel Evě lživě slíbil, že když s Adamem ochutnají ovoce ze stromu poznání dobrého a zlého, budou jako Bůh: „A tímtoť nejprvnějším zmámením, zmámil Rodiče první, i všecko lidské pokolení hrozně zavedl.“¹⁴⁵ Satan v prvních lidech také vzbudil pýchu, proto bylo jeho svádění úspěšné: „Tak prvního člověka skrze pejchu podvedl, zkusiv nejprve toho hříchu sám na sobě, jist byl svedením člověka, jestliže jen k tomu ho přivede, aby neostříhal místa svého v poslušenství Boha a jeho slova.“¹⁴⁶ Konečný d'ábla nazývá vražedníkem,

¹⁴³ BLAHOŠLAV, J.: *Spis o zraku*. In: Blahoslav, J.: Čtyři menší spisy. Brno 2013, s. 75–76. Srov. „Žena viděla, že je to strom s plody dobrými k jídlu, lákavý pro oči, strom slibující vševedoucnost.“ Genesis 3, 6.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 93–94.

¹⁴⁵ KONEČNÝ, M.: *Theatrum divinum*. Praha 1616, s. 157.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 64–65.

a to nejen proto, že v Satanovi vidí původ všech lidských vražd a krveprolití, ale zejména z toho důvodu, že je původcem lidské smrti jako takové: „Tak Adamovi a Evě, i všechněm posloužil / aby se na nich i na nás plnilo, smrtí umřeš.“¹⁴⁷

Jan Rosacius Sušický v díle *O svornosti manželské* varuje křesťanské ženy před pýchou, nemají se podle něho vyvyšovat nad své muže, ale zůstat „v řádu svém, slávou muže svého být“.¹⁴⁸ Připomíná, že Eva z vnuknutí a návodu ďábla nechtěla zůstat v postavení, jež jí bylo od počátku určeno, tedy být slávou svého muže, ale chtěla být rovna dokonce Bohu. Ovšem jediné, čeho Eva dosáhla, je věčná hanba, bída a mnoho bolesti. Šimon Lomnický v úvodu *Kupidovy střely* uvádí jako příčinu prvotního hříchu závist. Ďábel prý záviděl Adamovi a v podobě „hada chytrého“ přistoupil k jeho ženě, lstivě ji oklamal a přivedl k přestoupení Božího přikázání. Rovněž Rvačovský vypráví v kapitole o Masopustově synu Závistníkovi, že Lucifer ve své pýše záviděl prvním lidem: „... ten pyšný duch plný moudrosti a v kráse dokonalý viděl, že ti lidé, nedávno v ráji stvořeni, k obrazu a podobenství Božímu učinění, ctí a slávou málo níže pod anjely obdařeni, netoliko v ráji vždyckny zůstatí, ale někdy také v slávě v nebesích jemu rovni býti měli.“¹⁴⁹ Ve vyprávění o Všetýčkovi říká, že jej porodila Pejcha v ráji pod stromem, který byl uprostřed zahrady, když ďábel v podobě hada rozmlouval s Evou. Ďáblova sladká slova a lákání přimělo Evu pohledět na zakázaný strom, což v ní vzbudilo chuť k okoušení, a tak všetečně vzala jablko a jedla: „Teď pohleďte, jaká jedovatá a smrtečná moc tohoto ďáblíka všetečného jest, z jehožto vnady Eva, prvé svatá a nevinná a Bohu milá najprv jsouc vyvedena z poslušensství hlasu Pána Boha stvořitele svého, hned vzhledla na věc nenáležitou a zapověděnou.“¹⁵⁰ V kapitole o Lháři zase Rvačovský uvádí, že ďábel Adama a Evu podvedl a zabil lživými slovy.¹⁵¹ Ve *Věku člověka* Tobiáše Mouřenína postava Herolta vypravuje o stvoření člověka a prvotním hříchu. Ďábel podle něho oklamal Adama a Evu svou chytrostí a lží: „Ďábel pak v způsobu

¹⁴⁷ KONEČNÝ, M.: *Theatrum divinum*. Praha 1616, s. 126.

¹⁴⁸ ROSACIUS SUŠICKÝ, J.: *O svornosti manželské*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Žena není příšera*. Praha 2009, s. 65.

¹⁴⁹ RVAČOVSKÝ, V. L.: *Massopust*. Praha 2008, s. 265.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 332.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 423.

hada lstivého / radil, aby jedli z ovoce dobrého, / ale to mluvil k nim podvodně, lživě.¹⁵² „Adama oklamal jsi svou chytrostí / a nás v zlořečení uved touž zlostí.“¹⁵³

Đábel je autory předbělohorských moralit zmiňován v souvislosti s prvotním hříchem poměrně často. Je vnímán jako úhlavní nepřítel lidí, který je trápí již od počátku a jenž stojí za jejich vyhnáním z ráje. Podle různých autorů svedl Adama a Evu odlišnými prostředky, mohl v nich vzbudit pýchu, využít jejich zrak či lhát a dávat falešné sliby – způsob, jakým ďábel přiměl první lidi k hřichu, se mění podle toho, jakému zápornému jevu či vlastnosti se daná moralita věnuje.

3.5.1 Đábel a Eva

V souvislosti s prvotním hříchem Adama a Evy byla řešena otázka, proč Satan v podobě hada oslovil a svedl nejdříve ženu a má-li Eva plnou odpovědnost za vyhnání z ráje.

V díle *Čest a nevina pohlaví ženského* se tematizuje svedení prvních lidí ďáblem. Vina za vyhnání Adama a Evy z ráje ale není svalována jen na ženu: „Pravda jest, že Eva, předně od hada svedena jsouc, příčinou byla přestúpení, ale Adam rovně též vinen jest jako Eva, nebo jako Eva neměla povolití hadu k přelouzení sebe, tak i Adam od Evy neměl přijímati jablka. Takéť toho text Písma nepraví, by Eva Adama k tomu nutiti měla, ale zprosta dí, že jedla a dala také muži svému ne nějakým zlým umyslem, ale aby Bohu rovný býti a o zlém i dobrém věděti mohl.“¹⁵⁴ Autor upozorňuje, že není důvod vysmívat se ženě, že byla hadem přelstěna, protože „Eva pak jistě ani jednou z tisíce částek nebyla tak mrštného a rychlého k nalezení soudu jako had.“¹⁵⁵ Dokonce dodává, že Eva byla svedena od lstivého hada, kdežto Adam od ní, která nebyla ani zdaleka tak chytrá, a že by tak spíše bylo možné přikládat vinu na stranu muže než ženy. Blahoslav ve *Spisu o zraku* uvádí to, že se ďábel se svou lstí nejdříve obrátil na Evu jakožto slabší pohlaví, jako důkaz ďáblovy vychytralosti: „Dále viz, nešel k Adamovi, ale k ženě, k osudí

¹⁵² MOUŘENÍN z Litomyšle, T.: *Věk člověka*. In: KOPECKÝ, M.: Tobiáš Mouřenín z Litomyšle. Veršovaná tvorba. Praha 1995, s. 35.

¹⁵³ Tamtéž, s. 61.

¹⁵⁴ *Čest a nevina pohlaví ženského*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Žena není příšera*. Praha 2009, s. 137.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 137.

mdlejšímu, aby potom tudy silnější také sveden býti mohl.¹⁵⁶ Rovněž Sušický píše, že ďábel jako první oslovil Evu, protože poznal, že je slabší než muž: „Obzvláště pak má s lítostí [muž] považovati sobě nedostatku ženy v tom, že ďábel, znav ji mdlejší býti než muže, o ni se předně pokusil, a tak ji k té pokutě přivedl.“¹⁵⁷ Také Lomnický odpovídá na otázku, proč se ďábel s pokoušením obrátil nejprve na ženu, takto: „Proto, že ženy jsou neopatrné, měkké a mdlé. Že jsou neopatrné, snadničce se oklamávají; že měkké, k zlému neb dobrému hned se nakloňují; a že mdlé, lehce přemoženy bývají.“¹⁵⁸ Ďábel toto dobře věděl, proto přistoupil k ženě, aby ji snáze oklamal a aby skrze ni lépe podvedl muže. Stejně tak Havel Žalanský Phaëton poznamenává, že ďábel si vybral k oklamání Evu, protože ví, že ženské pohlaví „jest mdlejší a k oklamání snadší“.¹⁵⁹

Ďábel je autory moralit prezentován jako velmi chytrý nepřítel, při svádění prvních lidí se nezaměřil na Adama, ale využil ženské slabosti a se svou lstí se obrátil na Evu. Ta je oproti muži označována jako slabší a hloupější, nebyla tak vlastně schopna prohlédnout ďáblův klam. Tato představa v moralitách jednak dokazovala ďáblovu lstivost při svádění prvních lidí, jednak byla argumentem pro zmírnění viny, jež byla ženě za vyhnání z ráje přisuzována.

3.5.2 Ďábel jako had

Had byl důležitým symbolem v mnoha kulturách, často měl ambivalentní charakter. V biblickém příběhu o prvotním hříchu vystupuje had jako svůdce, jeho hlavním znakem je lstivost, dokonce je označen jako „nejzchytralejší ze vši polní zvěře“. Rozeklaný hadí jazyk byl spojován s licoměrností a klamnými sliby – had v ráji Adamovi a Evě slíbil, že nezemřou, ale budou jako Bůh. Na druhou stranu hada vyvýšil Mojžíš na poušti, kde symbolizoval vítězství nad zlem a byl vykládán jako

¹⁵⁶ BLAHOŠLAV, J.: *Spis o zraku*. In: BLAHOŠLAV, J.: Čtyři menší spisy. Brno 2013, s. 99–100.

¹⁵⁷ ROSACIUS SUŠICKÝ, J.: *O svornosti manželské*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): Žena není příšera. Praha 2009, s. 77.

¹⁵⁸ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 17.

¹⁵⁹ ŽALANSKÝ PHAËTON, H.: *Ku poctivosti a k potěšení počestnému pohlaví ženskému*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): Nádoby. Praha 2008, s. 369.

starozákonní předobraz ukřižovaného Spasitele.¹⁶⁰ Ježíš dokonce upozorňuje své učedníky na hada jako obraz chytrosti.¹⁶¹ Přesto měl had především negativní význam, byl spojován s hříchem, symbolizoval temné, pekelné mocnosti, byl ztělesněním ďábla.¹⁶²

V předbělohorských moralitách je ďábel často nazýván hadem. V pojednání „o jméních Anjelů zlých“ v *Theatru divinu* se objevuje označení had na prvním místě. Ďábel je podle Konečného takto pojmenováván pro svou chytrost – jako je had nejchytřejší mezi živočichy, tak je ďábel nejchytřejší ze všech nepřátel Božích i lidských. Je tak ale označován zejména kvůli tomu, že „skrze hada životčicha chytrého k Evě mluvil, a ji svedl“.¹⁶³ Lukáš Martinovský v *Křesťanských pobožných panen věnčku poctivosti* prosí Boha, aby lidé „všeliká uštknutí a pokušení ďábelská, toho starého hada, přemáhali“.¹⁶⁴ Dále upozorňuje, že skromnost, střídmost a střízlivost prodlužují člověku život, zahání nemoci a „vyhání ďábla, toho starého hada“.¹⁶⁵ Rovněž Adam Klemens Plzeňský považuje za původ rozkoše a zvlů nepočetných panen „toho hada chytrého a starého“.¹⁶⁶ Havel Žalanský Phaëton také hovoří o svedení prvních lidí ďáblem, říká, že skrze Evu, již nazývá první služebnicí ďáblou, vkročil na svět hřích a smrt, když „hadu ďáblu uvěřila“.¹⁶⁷

Lomnický v *Kupidově střele* vypráví exemplum, ve kterém vystupuje had. Císař se vypravil na lov a po cestě narazil na hada přivázaného ke stromu. Had velice naříkal a císař se nad ním slitoval, odvázal jej a chtěl ho zahřát, ale had, jakmile pookřál, císaře uštknul a řekl: „Ty jsi mi (prej) učinil, co na tobě bylo dobrodiní, a já jsem pak tobě se odměnil vedlé mého přirození. Ty jsi ke mně hleděl všeliké vlidnosti dokázati, a já tobě tím, čím mám, musel jsem se odplatiti. [...] a zdaž nevíš,

¹⁶⁰ Viz „Mojžíš tedy udělal bronzového hada a připevnil ho na žerd'. Jestliže někoho uštkl had a on pohlédl na hada bronzového, zůstal naživu.“ Numeri 21, 9.

¹⁶¹ Viz „... buďte tedy obezřetní jako hadi a bezelstní jako holubice.“ Matouš 10, 16.

¹⁶² LURKER, M.: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha 1999, s. 64–65.

¹⁶³ KONEČNÝ, M.: *Theatrum divinum*. Praha 1616, s. 122.

¹⁶⁴ MARTINOVSKÝ, L.: *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Nádoby*. Praha 2008, s. 43.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 89.

¹⁶⁶ KLEMENS PLZEŇSKÝ, A.: *Rozkoš a zvlů panenská*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Nádoby*. Praha 2008, s. 168.

¹⁶⁷ ŽALANSKÝ PHAËTON, H.: *Ku poctivosti a k potěšení počestnému pohlavi ženskému*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Nádoby*. Praha 2008, s. 369.

že nepřítel člověka vždycky budu, poněvadž pro člověka trestání i zlořečení nesu?¹⁶⁸ V *morale* je následně vysvětleno, že had zpodobňuje jedovatého a utrhavého člověka, který umí jen škodit – zlý člověk je tedy reprezentován hadem, což ukazuje, že had byl dáván do souvislosti se zlem, potažmo d'áblem, představoval lstivost a podlost.

3.6 D'ábel jako nástroj boží vůle

D'ábel byl obvykle vnímán jako zapřisáhlý odpůrce Boha – tato představa odpovídá pozdně judaistickému a křesťanskému chápání Satana, který je ztělesněním zla, největším nepřítelem člověka a Boha. D'ábel ale nikdy nebyl s Bohem rovnocenný, vždy bylo zdůrazňováno, že je jím stvořený, jemu podřízený a lidi může pokoušet a trápit jen s jeho svolením.

Matouš Konečný v *Theatru divinu* uvádí jako jedno z pojmenování d'ábla „duch zlý“, neboť „Bůh toho ducha zlého na zlé posílá, a máje zlé trestá, jako své posly sobě z duchů zlých činívá, a zlé na zlé posílá ráčí“.¹⁶⁹ V kapitole „o moci a síle Anjelů zlých“ se píše, že d'ábel nemůže dělat nic víc, než co mu Bůh dovolí: „Ačkoli veliká jest Satanova moc a síla, pokudž jemu Bůh dopouští prokazovati ji, a však není sobě volná, aby činil d'ábel coby kdy chtěl, ale vůlí a mocí Boží, moc d'áblova jest svázána...“¹⁷⁰ Konečný dodává, že Bůh dopouští, aby d'ábel škodil lidem, proto, aby vyzkoušel věrnost ve víře a stálost při Bohu u pobožných lidí a „z strany pak bezbožných a zavržených dopouští Pán Bůh svým spravedlivým a nestihlým soudem, aby se lživí divové dáli, proto aby více a více zatvrzení byli zlí, v nevěře v hříších a bludích svých“.¹⁷¹ Rovněž postava poustevníka ve *Věku člověka* Tobiáše Mouřenína říká d'áblovi: „Coť Bůh dovolí, to můžeš činiti, / neb jsi tak moc měl i Joba trápiti...“¹⁷² Stejně tak Lomnický v *Kupidově střele* píše:

¹⁶⁸ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 29.

¹⁶⁹ KONEČNÝ, M.: *Theatrum divinum*. Praha 1616, s. 123.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 135.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 142.

¹⁷² MOUŘENÍN z Litomyšle, T.: *Věk člověka*. In: KOPECKÝ, M.: Tobiáš Mouřenín z Litomyšle. Veršovaná tvorba. Praha 1995, s. 61. Právě v knize Jób nacházíme pasáž o tom, že Bůh svoluje, aby byl jeho služebník Jób d'áblem trýzněn, a tak byla vyzkoušena jeho věrnost. Srov. Jób 1, 8–12.

Dále d'áblové, ač jsou zlí,
však jsou tak nestateční, mdlí,
že ani bez vůle Boží
těch sviň nestopili v moři.
Neb chce-li d'ábel škoditi,
i musí za to prositi,
aby Pán dal dovolení,
nic hle v jeho moci není.¹⁷³

Lomnický upozorňuje, že d'áblova moc je vždy podřízena Bohu, neboť kdyby mohl Satan škodit a pokoušet bez omezení, neobstál by jistě ani nikdo ze svatých. Dále vysvětluje, že Bůh má mnoho důvodů, proč d'áblu dovolit trápit lidi, například tak trestá hříšníky.

V *Zahradě panenské* Daniel Hussonius Pacovský vypráví o životě svaté Anežky, která byla zbožnou křesťankou, ale protože se nechtěla provdat za pohana, byla za trest dána do nevěstince, aby byla zbavena čistoty. Anežku navštívil jakýsi muž, který se jí chtěl zmocnit, se svými přáteli, ovšem ti, když vešli do místnosti, spatřili blesky a rychle odešli. Onen muž ale nedbal varování a jako omámený vběhl do místnosti, nicméně „prve než blíže k svaté panně přistoupil, od d'ábla ukrutně na zem porážen a zaškrčen jest“,¹⁷⁴ a panna tak zůstala neposkvrněná. Dábel zde vystupuje jako vykonavatel boží spravedlnosti, trestá hříšníka a zachraňuje čistou pannu před zneuctěním.

V *Kupidově střele* se vypráví o hříšníkovi, který toužil po smilnění. Když uviděl obraz Panny Marie, jak na klíně chová Ježíše, pomyslel si, že dítě je v tváři velmi líbezné, ale jeho tělo je ošklivě pobodáno a rozpícháno. V tom obraz promluvil a zeptal se hříšníka, jak se mu děťátko líbí, muž odpověděl, že by bylo velmi hezké, kdyby nebylo po celém těle poraněno. Panna Marie se jej proto tázala, co by podle něho zasluhoval ten, kdo dítě takto zranil, a muž řekl, že by měl zemřít zlou smrtí: „I dí blahoslavená Panna aneb anjel Boží na místě jejím: „Ty jsi ten člověk, který jsi svou zlou vůlí a žádostí tak syna mého zranil, neb kolikrátkoli zlé věci přemýšluješ,

¹⁷³ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 92.

¹⁷⁴ HUSSONIUS PACOVSKÝ, D.: *Zahrada*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Nádoby*. Praha 2008, s. 279.

tolikrát ho bičuješ a znovu křížuješ. A protož staň se tobě, jakožs řekl.¹⁷⁵ A tak hned ďábel v tom zlém jeho předsevzetí krk mu zlomil.¹⁷⁵ Ďábel je představen jako boží služebník, který na vyzvání Panny Marie usmrcuje hříšníka.

V jiném exemplu Lomnický vypráví o ženě, kterou cizí muž lstivě přivedl ke smilstvu, když se vydával za jejího manžela. Žena, jakmile zjistila, že nesouložila se svým mužem, běžela ke kostelu, kde se kvůli slavnosti shromáždili všichni lidé, vyprávěla své neštěstí a prosila Boha, aby vyjevil, kdo byl onen hříšník, který s ní smilnil: „I hned ten nešlechtník tam, kde se kryl, od zlého ducha poseden byl, vztekly a pošetily učiněn jsa, do toho kostela přiběhl, řval, křičel a svými vlastními rukami nemilostivě se bil, shůru dolů sebou zmítal, chvíli o zed hlavou tloukl a chvíli na dlažení sebou metal. A dotud zlý duch nim lomcoval a trápiti ho nepřestal, až tu nešťastnou duši jeho přede vším lidem tu přítomným z něho vypudil.“¹⁷⁶ Lidé, když to viděli, velmi chválili božskou spravedlnost, neboť nenechal hříšníka bez potrestání a jiným cizoložníkům učinil výstrahu.

Ďábel byl autory předbělohorských moralit vnímán jako velmi silný, nikoli však všemocný nepřítel. Věřilo se, že jeho moc a působení jsou podřízeny Bohu, který ďáblu povoluje jeho činnost, aby zkoušel zbožné či trestal hříšníky. Toto vědomí se odráží rovněž v exemplech, kde ďábel vystupuje jako nástroj boží vůle, trestá a usmrcuje hříšníky, kteří ubližují nevinným lidem.

3.7 Posednutí ďáblem

Ďábel měl schopnost člověka posednout, tato představa se objevuje již v Bibli – například Ježíš se setkává s mnoha posedlými, z nichž vymítá zlé duchy.¹⁷⁷ Vymítání čili exorcismus pak dokázali praktikovat po vzoru svého mistra také apoštolové.¹⁷⁸ V *Theatru divinu* Matouš Konečný pojednává o schopnostech Satana, který má mimo jiné moc nad lidskými a zvířecími těly, jež může jednak přemísťovat, jednak je posednout: „Ďábelníci také bývají mnozí, v jejichž těla ďábel se uvazoval, takové

¹⁷⁵ LOMNICKÝ Z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 41.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 105.

¹⁷⁷ Viz např. Matouš 8, 16. Tamtéž 8, 28–33. Lukáš 4, 33–36. Tamtéž 8, 26–33.

¹⁷⁸ Viz např. Matouš 10, 1. Tamtéž 10, 8.

d'ábelství bylo němé, kteréž Kristus Pán vyvrhl: Též v Marii Magdaleně sedmero bylo, a mnoho tisíc do vepřů Gadarenských jich vešlo.¹⁷⁹

V *Zahradě panenské* Daniela Hussonia Pacovského se setkáváme s posednutím d'áblem. Ve vyprávění o životě svaté panny Kolety jsou zmíněny zázraky, jež konala, mezi nimi je, že „z posedlých lidí d'ábly vymítala“.¹⁸⁰ Také v životě svaté Anežky de Monte Polintiano se uvádí, že „skrze její modlitby a zásluhy, dokudž ještě v tomto životě byla, d'áblové z lidí posedlých vymítání bývali“.¹⁸¹

Také v díle *Třinácte tabulí věku lidského* Bartoloměje Paprockého se objevují dvě exempla, kde vystupuje posedlý člověk. V obou případech z posednutého zlý duch vyjde, ale po čase se opět vrátí a svou oběť trápí ještě více než předtím: „Toho právě času vyšel duch zlý od člověka jednoho, do kteréhož byl vešel, a po několika dnech zas se navrátil a trápil ukrutně člověka onoho.“¹⁸² „Času pak toho [...] vystoupil d'ábel z jedné ženy posedlé, a po malé chvíli navrátil se zpátkem k ní, zsužoval ji s velikým všech podivením.“¹⁸³ S d'ábly v posedlé osobě pak lidé rozmlouvají a zjišťují, že z posedlých vystoupili, neboť se vydali trýznit jiného umírajícího hříšníka, který ale včasným pokáním unikl zatracení, a proto se vrátili zpět a vylívají si zlost na své předchozí oběti.

V *Kupidově střele* je čtenář varován, aby se během svátků zdržel sexuálních aktivit, a to i se svou manželkou či manželem. Následující exemplum předkládá odstrašující příklad, vystupuje v něm žena, která měla styk se svým mužem v sobotu v noci a ráno v neděli se vmísila mezi jiné lidi do svátečního procesí: „A d'ábel že ji hned přede vším lidem osedlal, velmi těžce trápil a ní lomcoval.“¹⁸⁴ Lomnický také zakazuje sex během menstruace, uvádí, že „dítka, které se toho času počínají, padoucí nemoc mívají, slepí, chromí, pošetilí bývají a častokráte od d'áblů

¹⁷⁹ KONEČNÝ, M.: *Theatrum divinum*. Praha 1616, s. 136.

¹⁸⁰ HUSSONIUS PACOVSKÝ, D.: *Zahrada panenská*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Nádoby*. Praha 2008, s. 257.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 264.

¹⁸² PAPROCKÝ, B.: *Třinácte tabulí věku lidského*. Praha 1601, s. [59–60].

¹⁸³ Tamtéž, s. [60–61].

¹⁸⁴ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): *Šimon Lomnický*. Brno 2000, s. 210.

posedlí“.¹⁸⁵ V jiném příběhu čteme o bratru Vincencovi, do kterého se zamilovala krásná žena. Ta se rozhodla předstírat nemoc, aby k jejímu lůžku musel Vincenc přijít a ona jej mohla svést. Když ji bratr přišel vyzpovídat, vyjevila mu své city a chtěla se mu odevzdat, ovšem Vincenc ji odmítl a utekl. Žena nesnesla odmítnutí a chtěla se mladíkovi pomstít tím, že jej obviní ze znásilnění, k čemuž ale nedošlo, neboť „hned jakž nestydatá žena křičeti a hlas svůj vypustiti chtěla, ten a týž ďábel, kterýž jí takovou nešlechtnost vnukl, její tělo převelmi těžce trápiti a ní lomcovati počal“.¹⁸⁶ Lidé se seběhli a poznali, že žena je posedlá ďáblem. Kvůli jejímu uzdravení bylo pozváno mnoho mužů, kteří uměli zaklínat ďábly, ale zlý duch stále opakoval: „Z tohoto (prej) těla nepůjdu a nakrátce vyhnati mně moci nebudete, leč sem toho muže přivedete, kterýžto vprostřed ohně jsa postaven, nemohl od ohně býti spálen.“¹⁸⁷ Lidé si nevěděli rady, až nakonec pozvali k ženě Vincence – jakmile k ní přistoupil, „ďábel hrozně vejl a hlasem křičel, řka: ‚Hle, teďky jest již ten muž, kterýž uprostřed ohně jsa postaven, od ohně nebyl spálen a porušen, aj již odsud musím odjíti, nemohu zde dále býti.‘ To řekv, pryč se bral a těla toho napoly mrtvého tu zanechal“.¹⁸⁸

V *Dětinském řápku* Lomnický vypravuje příběh, kde vystupuje posedlý člověk: „Nějaký člověk od ďábla posedlý byl veden před dům jednoho boháče, kterýž stavěl veliký dům nákladně a velmi vysoce, i smál se tomu ten od ďábla posedlý.“¹⁸⁹ Když se jej lidé ptali, proč se směje, odpověděl, že boháč staví svůj dům nákladně, jako by měl žít věčně, přitom prý do večera zemře. Posedlý se dále vysmíval boháči, neboť nashromáždil mnoho majetku, ale nebude mu nic platný, protože jeho synové po jeho smrti poberou peníze a na jeho duši zapomenou, stejně jako on kdysi zapomněl na duši svého otce. V jiném exemplu se vypráví, že k ctnostné panně, která přes odpor svého otce vstoupila do kláštera, přišel nějaký sedlák s darem. Ovšem jakmile předstoupil před pannu, „ihned jest zlým duchem poseden, tu padl, omdlíval, duch zlý nim lomcoval, pachtoval a divně zmítal, takže

¹⁸⁵ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 211.

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 71.

¹⁸⁷ Tamtéž, s. 71.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 72.

¹⁸⁹ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Dětinský řápek*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 300.

zuby skřípěl a jako teď nějaké hovado řval, řičel a křičel“.¹⁹⁰ Svatá panna přikázala d'áblu, aby z muže vyšel, ale zlý duch se ptal, kam by měl potom jít, dívka mu tedy přikázala, aby vešel do vepře, který se pásł nedaleko. D'ábel tak učinil, ovšem jakmile vstoupil do vepře, „jej zabil, umořil a pryč odešel“.¹⁹¹

D'ábel byl v představách lidí schopen posednout člověka, tento motiv se objevoval rovněž v dílech předbělohorské moralizující literatury. Zlý duch mohl ovládat tělo posedlého, člověka mohl posednout bezdůvodně, ale nejčastěji si vybíral hříšníky, které velmi často tělesně týral nebo dokonce usmrtil. Ze své oběti mohl být d'ábel vyhnán svatým či ctnostným člověkem.

¹⁹⁰ LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Dětský rápek*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický. Brno 2000, s. 346.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 346. Srov. Matouš 8, 28–33.

ZÁVĚR

V analytické části práce jsme stanovili nejčastější podoby, v nichž je ďábel autory předbělohorských moralit zobrazován, těmi jsou ďáblové ve větším počtu, ďábel a jeho rodina, ďábel v jiných podobách, „lidový“ ďábel, ďábel jako svůdce prvních lidí, ďábel jako nástroj boží vůle a ďábel, který posedá člověka. Nyní se pokusíme shrnout závěry naznačené v předchozích kapitolách a zhodnotit četnost výskytu jednotlivých typů ďábla.

Zmínky dokládající, že v představě autora figurovaly vedle Satana také větší počty ďáblů, Satanových služebníků, se objevují ve velkém počtu moralit. S houfy ďáblů se rovněž setkáváme v řadě exempel, v některých je dokonce naznačeno hierarchické uspořádání větších skupin ďáblů, vystupuje zde „hlavní“ ďábel a řada jemu podřízených služebníků.

Motiv ďáblovy rodiny není ve zkoumaných moralitách příliš častý, setkali jsme se s ním pouze v *Kupidově střele* Šimona Lomnického a *Massopustu* Vavřince Leandra Rvačovského. Ďábel je zde představen jako otec či děd personifikovaných nectností, vystupuje zde jako původce všech špatností. Představa negativních vlastností jako ďábových potomků mohla čtenáři názorněji ukazovat, že hříchy jsou ďábovým dílem nebo alespoň vycházejí z jeho podnětu.

V moralitách jsme se s ďáblem v jiné podobě setkali často, narazili jsme na něj v andělské, lidské a zvířecí formě. Představa ďábla zjevujícího se jako anděl vychází z Bible, Lucifer a ďáblové byli původně anděly, ale pro svou pýchu byli z nebes svrženi. Ďábel se v této podobě zjevuje, aby člověka přiměl k hříchu, představuje se jako boží posel a pro člověka je velmi obtížné rozpoznat, že se jedná o ďáblovu lest. V lidské podobě se ďábel představuje nejčastěji za účelem pokoušení či poškozování člověka, konkrétní podobu volí podle dané situace. Jako nejfrekventovanější se v textech ukázal motiv ďábla beroucího na sebe zvířecí formu. Možnost volby zvířete byla rozmanitá, ovlivňovala ji jednak židokřesťanská tradice, jednak přežívající pohanské představy. Přesto byla některá zvířata s ďáblem spojována více než jiná – např. pes, vepř, kozel, drak či krkavec. Ďábel v této podobě nevystupuje jako pokušitel, ale přichází, aby hříšníka trestal a mnohdy i usmrtil. Tělo hříšníka bývá zvířetem zneuctěno a zohaveno, a čtenáři tak bylo velmi názorně předvedeno, co mu hrozí v případě, že se bude dopouštět kritizovaných hříchů.

V menší míře se v moralitách odráží lidová představa d'ábla jako spíše směšného, nijak zlého a nepřiliš nebezpečného strašidla. Této představě se d'ábel blíží, když je srovnáván s „babami svodnicemi“. Šimon Lomnický a Václav Dobřenský považují tyto ženy za horší, než je samotný d'ábel, ten je jimi ve svém umění překonán a dokonce se jich obává. Rovněž v pojetí Tobiáše Mouřenína má d'ábel „lidové“ rysy, v příběhu o svatém Krystoforu se zalekne vysloveného božího jména a Krystofora, který dobrovolně přijde do pekla, raději vyhání ven, než aby jej zde držel.

Ďábel v moralitách vystupuje jako svůdce prvních lidí velmi často, ovšem neobjevuje se takto v exemplech, ale v rámci výkladů o d'ábloví. Satan je chápán jako úhlavní nepřítel lidí, který lstivě zapříčinil jejich vyhnání z ráje – způsoby, jimiž toho dosáhl, se mohou proměňovat podle aktuálního záměru autora. Ďábel v této podobě je velmi chytrý a lstivý, neboť nejprve oslovil ženu, o níž věděl, že je hloupější a slabší než muž, a teprve skrze ni svedl Adama. Satan v ráji vystupuje jako had, toto zvíře proto pro křesťany symbolizovalo především lstivost, chytrost a licoměrnost a bylo spojováno s d'áblem a zlem. Toto vnímání se odráží zejména v častém označování d'ábla jako hada.

V určitém okruhu textů se d'ábel objevuje jako nástroj pro vykonávání božské vůle. Přestože byl d'ábel chápán jako nesmírně mocný nepřítel lidí i Boha, vždy se věřilo, že je Bohu podřízen a veškerá jeho činnost se děje pouze s jeho svolením. Jako nejčastější důvod, proč Bůh d'áblu povoluje trápit a pokoušet lidi je, že jsou takto trestáni hříšníci a zkoušena víra zbožných. Tato představa se opírala zejména o biblický příběh Jóba, jehož si Satan vyžádal zkoušet, což mu Bůh dovolil. Ďábel, který se svolením Boha trestá hříšníky, vystupuje rovněž v exemplech.

Oporu v Bibli nacházela rovněž myšlenka, že d'ábel je schopen člověka posednout. Stejně jako Ježíš a apoštolové v Novém zákoně mohli zlé duchy z lidí vyhánět i svatí a ctnostní lidé. Případy posednutí d'áblem se často rozvádějí v exemplech, kde bývá postiženým člověkem hříšník, kterého d'ábel tělesně týrá a mnohdy dokonce usmrtí.

Autoři předbělohorských moralit se při své tvorbě nutně opírali o křesťanskou tradici a Bibli. Rovněž zobrazení motivu d'ábla vychází z biblické podoby Satana a ze situací, ve kterých zde vystupuje. Jsou to zejména představy většího počtu d'áblů, d'ábla jako svůdce Adama a Evy, d'ábla jako nástroje boží vůle, které vycházejí z příběhů Starého zákona, jmenovitě z příběhu o pádu zlých andělů,

o prvotním hříchu a vyhnání prvních lidí z ráje a z knihy Jób. Myšlenka posednutí ďáblem se opírá zejména o novozákonní zmínky o Ježíši, který vyhání z lidí zlé duchy. Oproti tomu v určitých situacích není ďábel pojímán jako hrozivý, všemohoucí nepřítel, ale naopak nevzbuzuje strach, je spíše směšný a je ve svém umění dokonce překonán, což je představa vycházející z lidové kultury.

Jak se nám snad podařilo dokázat, motiv ďábla se v předbělohorské moralizující literatuře nevyskytuje nikterak ojediněle, spíše naopak. Přesto není u všech autorů četnost jeho výskytu stejná, u některých nebyla obliba tohoto motivu příliš velká a objevuje se u nich spíše sporadicky (např. u Nathanaela Vodňanského v díle *Theatrum mundi minoris* či v *Křesťanských pobožných panen věnčku poctivosti* Lukáše Martinovského). Ďábel figuruje v moralitách zejména v souvislosti se smilstvem a pýchou, což byly vlastnosti, s nimiž byl především spojován. V tom můžeme spatřovat důvod, proč se s motivem Satana nejhojněji setkáváme v *Kupidově střele* a obecně v pasážích moralit věnujících se smilstvu – tato problematika zkrátka vybízela k užití motivu ďábla více než jiné. Rovněž práce s motivem ďábla je v textech moralit různá, někteří autoři podávají o ďáblovi téměř odborný výklad (např. Matouš Konečný v *Theatru divinu*, Jan Blahoslav ve *Spisu o zraku*), jinde je ďábel převážně postavou vystupující v exemplech (např. *Kupidova střela* Šimona Lomnického, *Třinácte tabulí věku lidského* Bartoloměje Paprockého).

Z hlediska funkce sloužil motiv ďábla v moralitách jako výchovný a odstrašující prostředek, a to zejména v exemplech, čtenáři bylo názorně předvedeno, jak dopadne člověk, který páchá dané hříchy (viz kapitoly *Ďábel ve zvířecí podobě*, *Ďábel jako nástroj boží vůle*, *Posednutí ďáblem*). Budeme-li pohlížet na funkci motivu ďábla z pozic ryze literárních, pak je nepochybné, že sloužil ke zvýšení dynamiky textu, a to jak v exemplech, tak v samotném textu, dále ke zvýšení čtenářské atraktivity a zejména k umocnění persvazivní funkce moralizujícího textu. Doufáme rovněž, že na příkladu toho, jak autoři moralit pracovali s motivem ďábla, jsme alespoň částečně přispěli k vyvrácení obvykle panující představy, že moralizující literatura je poněkud strohá a suchopárná. Autoři si zjevně byli vědomi tohoto rizika a využívali různých prostředků bohaté obraznosti, aby své čtenáře zaujali. Toto zjištění není nezajímavé zejména v kontextu

současného zvýšeného zájmu o čtenářskou kulturu a problematiku recepce literatury raného novověku.¹⁹²

¹⁹² Srov. např. PIŠNA, J.: *Výzkum čtenářství ve vztahu ke knižní kultuře raného novověku – poznámky k problematice*. In: PORIEZOVÁ, M. (ed.): *Studia Bibliotheca Posoniensia* 2013. Bratislava 2013. RYANTOVÁ, M.: *Čtenář*. In: BŮŽEK, J. – KRÁL, P.: *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007.

ANOTACE

Příjmení a jméno autora: Ročková Markéta

Název katedry a fakulty: Katedra bohemistiky Filozofické fakulty, Univerzita Palackého v Olomouci

Název diplomové práce: Zobrazení ďábla v předbělohorské moralizující literatuře

Vedoucí diplomové práce: Mgr. Jana Kolářová, Ph.D.

Počet znaků: 100726

Počet příloh: 0

Počet titulů použité literatury: 55

Klíčová slova: doba předbělohorská, moralizující literatura, ďábel, exempla, ďábel a zlí andělé, ďábel a jeho rodina, ďábel a jeho jiné podoby, „lidový“ ďábel, ďábel jako svědce prvních lidí, ďábel jako nástroj boží vůle, posednutí ďáblem

Resumé

Cílem práce je zmapovat, jakým způsobem je reprezentován ďábel ve vybraných dílech předbělohorské moralizující literatury. Teoretická část se věnuje charakteristice literárněhistorického kontextu předbělohorské doby a postavě ďábla obecně. V analytické části jsme na základě studia literatury vytvořili typologii ďáblů, která se zaměřuje na nejčastější podoby, v nichž je ďábel autory představován, a na funkce, jaké postavy ďábla v textu plní. Různé typy ďáblů, které jsme v práci stanovili, jsou vyčleněny pod následující označení: ďáblové ve větším počtu; ďábel a jeho rodina; ďábel v jiných podobách; „lidový“ ďábel; ďábel jako svědce prvních lidí; ďábel jako nástroj boží vůle a ďábel, který posedá člověka. V závěru práce shrnujeme dosažené poznatky z předchozích kapitol a zhodnocujeme otázku výskytu a funkce postavy ďábla v textech předbělohorské moralizující literatury.

Summary

In our thesis, we examine the representation of the Devil in the moralizing treatises published before the Battle of White Mountain. The introductory part focuses on the historical and literary context of the given era and on the Devil as a character in general. In the analytic part, we introduce the typology of the Devils designed according to the most frequented representations of his character in the selected moralizing treatises. They are presented and discussed under the following terms: a group of Devils; the Devil and his family; the Devil in his other forms; the Devil in popular culture; the Devil tempting Adam and Eve; the Devil as an administrator of God's will and, finally, the Devil possessing people. In the end, we compare the frequencies of all the types of the Devil and sum up what the functions of the Devil characters in the moralizing treatises are.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- BACHTIN, M. M.: François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance. Praha 2007.
- BASCHET, J.: Ďábel. In: LE GOFF, J. (ed.): Encyklopedie středověku. Praha 2014.
- BURKE, P.: Lidová kultura v raně novověké Evropě. Praha 2005.
- ČORNEJ, P. – BARTLOVÁ, M.: Velké dějiny zemí Koruny české. VI. díl. 1437–1526. Praha – Litomyšl 2007.
- DAŇHELKA, J. a kol.: Dějiny české literatury. I. díl. Starší česká literatura. Praha 1959.
- DAŇHELKA, J.: Směrnice pro vydávání starších českých textů. In: Husitský Tábor, 8, 1985.
- DELUMEAU, J.: Strach na Západě ve 14.–18. století. Obležená obec. II. díl. Vládnoucí kultura a strach. Praha 1999.
- DÜLMEN, R. van: Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly. Praha 2002.
- GALÍK, J. a kol.: Panorama české literatury. Literární dějiny od počátků do současnosti. Olomouc 1994.
- KOLÁR, J. – ŠLOSAR, D.: Komentář. In: RVAČOVSKÝ, V. L.: Massopust. Praha 2008.
- KOLÁŘOVÁ, J.: Několik pohledů na tematizaci dítěte a výchovy v literatuře pozdního humanismu. Bohemica Litteraria, 15, 2012, č. 1, s. 7–18.
- KOLÁŘOVÁ, J.: Projevy literárního manýrismu v předbělohorských moralitách. Bohemica Olomucensia, 1, 2009, č. 1, s. 10–16.
- KOPECKÝ, M.: Český humanismus. Praha 1988.
- KOPECKÝ, M.: Spisovatel humanistického manýrismu. In: KOPECKÝ, M.: Tobiáš Mouřenín z Litomyšle. Veršovaná tvorba. Praha 1995.
- LURKER, M.: Slovník biblických obrazů a symbolů. Praha 1999.
- MALURA, J.: Žánrová hybridizace v české literatuře 16. a 17. století. In: MALURA, J. (ed.): Žánrové aspekty starší literatury. Ostrava 2010.
- MESSADIÉ, G.: Obecné dějiny ďábla. Praha 1996.
- MUCHEMBLED, R.: Dějiny ďábla. Praha 2008.
- PETR, J. a kol.: Staročeský slovník. Praha 1987.
- PETRŮ, E. (ed.): Olomoucké povídky. Praha 1957.

- PIŠNA, J.: Výzkum čtenářství ve vztahu ke knižní kultuře raného novověku – poznámky k problematice. In: PORIEZOVÁ, M. (ed.): *Studia Bibliotheca Posoniensia* 2013. Bratislava 2013.
- PODEŠVOVÁ, Š.: Postava ďábla ve starší české literatuře. Nepublikovaná bakalářská diplomová práce, FF MU, Brno 2009.
- PYNSENT, R. B.: Smrad ďáblův a Živá voda: Studie o démonech a cizoložství v česky psané středověké a raněnovověké literatuře. In: PYNSENT, R. B.: *Ďáblové, ženy a národ. Výbor z úvah o české literatuře*. Praha 2008.
- RADA, I. a kol.: Dějiny zemí Koruny české. I. díl. Od příchodu Slovanů do roku 1740. Praha – Litomyšl 1995.
- ROYT, J. – ŠEDINOVÁ, H.: Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii. Praha 1998.
- RYANTOVÁ, M.: Čtenář. In: BŮŽEK, J. – KRÁL, P.: *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007.
- SLÁDEK, M.: Tvůrce literárních děl. In: BŮŽEK, J. – KRÁL, P.: *Člověk českého raného novověku*. Praha 2007.
- VOREL, P.: Velké dějiny zemí Koruny české. VII. díl. 1526–1618. Praha – Litomyšl 2005.
- ZAMAROVSKÝ, V.: Bohové a hrdinové antických bájí. Praha 1996.

SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ

Belial. In: ERBEN, K. J. (ed.): Výbor z literatury české. II. díl. Od počátku XV. až do konce XVI. století. Praha 1868.

Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Praha 1993.

Čest a nevina pohlaví ženského. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření Boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku. Praha 2009.

BLAHOSLAV, J.: *Spis o zraku*. In: BLAHOSLAV, J.: Čtyři menší spisy. Brno 2013.

DOBŘENSKÝ, V.: *Pramen vody živé*. Praha 1581.

Hra o Kristovu zmrtvýchvstání i o jeho oslavení. In: HRABÁK, J. (ed.): Staročeské drama. Praha 1950.

Hra veselé Magdaleny. In: HRABÁK, J. (ed.): Staročeské drama. Praha 1950.

HUSSONIUS PACOVSKÝ, D.: *Zahrada panenská*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku. Praha 2008.

Jiříkovo vidění. In: VILIKOVSKÝ, J. (ed.): Próza z doby Karla IV. Praha 1938.

KLEMENS PLZEŇSKÝ, A.: *Rozkoš a zvule panenská*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku. Praha 2008.

KONEČNÝ, M.: *Theatrum divinum*. Praha 1616.

Legenda o svatém Prokopu. In: HRABÁK, J. – VÁŽNÝ, V. (ed.): Dvě legendy z doby Karlovy. Praha 1959.

MARTINOVSKÝ, L.: *Křesťanských pobožných panen věnček poctivosti*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku. Praha 2008.

MOUŘENÍN z Litomyšle, T.: *Věk člověka*. In: KOPECKÝ, M.: Tobiáš Mouřenín z Litomyšle. Veršovaná tvorba. Praha 1995.

MOUŘENÍN z Litomyšle, T.: *Život a putování. O velikém sv. Krystoforu*. In: KOPECKÝ, M.: Tobiáš Mouřenín z Litomyšle. Veršovaná tvorba. Praha 1995.

LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Dětinský rápek*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický z Budče. Kupidova střela. Dětinský rápek. Brno 2000.

LOMNICKÝ z Budče, Š.: *Kupidova střela*. In: KRČ, J. – HLADKÝ, V. (ed.): Šimon Lomnický z Budče. Kupidova střela. Dětinský rápek. Brno 2000.

PAPROCKÝ, B.: *Třinácte tabulí věku lidského krátce sepsaných a vydaných roku božího 1601*. Praha 1601.

PETRŮ, E. (ed.): *Olomoucké povídky*. Praha 1957.

ROSACIUS SUŠICKÝ, J.: *O svornosti manželské*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření Boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha 2009.

RVAČOVSKÝ, V. L.: *Massopust*. Praha 2008.

Solfernus. In: ERBEN, K. J. (ed.): *Výbor z literatury české. II. díl. Od počátku XV. až do konce XVI. století*. Praha 1868.

ŠIMEK, F.: *Staročeský Soud Astarotův a jeho předloha*. In: *Listy filologické*, 65, 1938.

VODŇANSKÝ z Uračova, N.: *Theatrum mundi minoris*. Brno 2001.

ŽALANSKÝ PHAËTON, H.: *Knížka o ctnosti anjelské*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření Boží. Diskursy manželství v české literatuře raného novověku*. Praha 2009.

ŽALANSKÝ PHAËTON, H.: *Ku poctivosti a k potěšení počestnému pohlaví ženskému*. In: RATAJOVÁ, J. – STORCHOVÁ L. (ed.): *Nádoby mdlé, hlavy nemající? Diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*. Praha 2008.